

MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont

Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről
4. tanulmány

Semjén András – Tóth István János

Rejtett gazdaság és adózási magatartás

Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása
1996–2001

Budapest

A tanulmány *A rejtett gazdaság súlyának alakulása és mértékének becslése Magyarországon 1992–2000 között* című kutatási program folytatásaként készült.

A kutatást és a tanulmány megírását az OTKA (A vállalkozások, vállalatok adózási fegyelmének alakulása Magyarországon, T-032633), a tanulmány alapjául szolgáló korábbi kutatásainkat pedig az OTKA mellett az OKTK (Vállalatok adózási magatartása Magyarországon 1996–2001, B.2048/I/02), a Magyar Nemzeti Bank, a Miniszterelnöki Hivatal, a Gazdasági Minisztérium, a Pénzügyminisztérium és a CIPE támogatta.

Sorozatszerkesztő:

Tóth István János kandidátus (tudományos főmunkatárs, MTA KTK)
e-mail: tothij@econ.core.hu
Internet: <http://www.ktk-ie.hu/~tothij>

Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről 4. tanulmány

MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont
Budapest, 2004. január
ISSN 1585-9371
ISBN 963 9321 93 1
Felelős kiadó: Koltay Jenő
Olvasószerkesztő: Patkós Anna
Tördelő: Pallagi Ilona
© MTA KTK, 2004
Készült a Kopint-Datorg Rt. nyomdájában (1081 Budapest, Csokonai u. 3.)

Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről
4. tanulmány

Rejtett gazdaság és adózási magatartás

**Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása
1996–2001**

Semjén András – Tóth István János

Budapest, 2004. január

Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről 4. tanulmány

Rejtett gazdaság és adózási magatartás – Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001

Szerzők:

SEMJÉN András a Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaságtudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa, e-mail:
semjen@econ.core.hu, internet: <http://www.ktk-ie.hu/~semjen>

TÓTH István János a Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaságtudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa, e-mail:
tothij@econ.core.hu, internet: <http://www.ktk-ie.hu/~tothij>

Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaságtudományi Kutatóközpont

Cím: Budapest, 1112 Budaörsi út 45.
Postacím: H-1502 Budapest, P. O. Box 262.
Tel: (36-1) 319-31-39
Fax: (36-1) 319-31-36
Internet: <http://www.ktk-ie.hu>

Tartalomjegyzék

Táblázatok jegyzéke	6
Ábrák jegyzéke	7
Összefoglaló	9
Summary	9
Bevezetés.....	10
1. A mintavétel alapelvei és a megkérdezett cégek főbb jellemzői	17
2. Tendenciák az adózási magatartás változásában, 1996–2001	21
2.1. Üzleti helyzet és kilátások.....	21
2.2. Adózási és szerződéses fegyelem	24
2.3. Részvétel a rejtett gazdaságban	26
2.4. Vélemények az adórendszerrel és adóigazgatásról	33
3. Kiemelt adózók, adóellenőrzés és peres ügyek	39
3.1. Kiemelt adózói körbe való tartozás.....	39
3.2. Az adóellenőrzések gyakorisága és eredménye	40
3.3. Késedelmek, méltányossági kérelmek, vitás és peres ügyek	47
4. Vállalati jellemzők, szerződéses fegyelem és adózási magatartás	49
4.1. Modellek és hipotézisek.....	49
4.2. Becslések	50
5. Következtetések	57
Irodalom	59
Függelék.....	61
F1. Az illeszkedésvizsgálat eredményei	63
F2. A cégek megoszlása egyes fontosabb változók szerint	64
F3. Az adócsaló cégek arányának becslése	65
F4. Az előzetes és utólagos adóellenőrzés előfordulását becslő modellek	69
1. Kiutalás előtti előzetes adóellenőrzés.....	69
2. Utólagos adóellenőrzés.....	70
3. Adóhiány megállapítása	71
F5. A becslések során elemzett indikátorok definíciója és alapmegoszlása	72

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: A három felvétel főbb paraméterei.....	17
2. táblázat: A kiválasztott sokaság és a válaszadók megoszlása ágazat és létszám szerint (százalék)	18
3. táblázat: A külföldi többségi tulajdonban lévő cégek súlya az összes eladásban, az exportban és a foglalkoztatottak számában (százalék).....	19
4. táblázat: Az üzleti feltételek változása, 1996–2001 (százalék).....	23
5. táblázat: A szerződéses fizetési fegyelem és az adózási fegyelem változása, 1996–2001 (százalék)	26
6. táblázat: A számla nélküli értékesítés a gazdaság egészében, illetve egyes szegmenseiben és annak versenyképességre gyakorolt hatása a vállalati vélemények tükrében, 1996–2001 (százalék)	28
7. táblázat: Adókkal és az adórendszerrel kapcsolatos vélemények változása 1996–2001 (százalék)	34
8. táblázat: Vélemények az adórendszerrel és az adóigazgatásról, 1994–2001 (százalék)....	36
9. táblázat: Adóellenőrzések gyakorisága (százalék).....	43
10. táblázat: Utolsó utólagos adóellenőrzés eredménye a domináns tulajdonos típusa szerint (százalék)	44
11. táblázat: Utolsó utólagos adóellenőrzés eredményének megoszlása (százalék).....	45
12. táblázat: A szerződéses, adózási fegyelem és adózási magatartás becslései (logit modellek) – a magyarázó változók egységnyi változásának a függő változó esélyhányadosára gyakorolt hatása	51
F1. táblázat: A χ^2 -próba a cégek ágazat és létszám szerinti együttes megoszlása alapján	63
F2. táblázat: A felmért cégek megoszlása a fontosabb változók szerint a három vizsgálatban	64
F3. táblázat: Létszámalakulás és a béren kívüli juttatások aránya	65
F4. táblázat: A három felvétel egyesített adatbázisában a megkérdezett cégek megoszlása a függő változók értékei szerint (százalék)	73

Ábrák jegyzéke

1. ábra: Hivatalos termelés és nem hivatalos gazdasági tevékenységek. A rejtett (fekete, nem hivatalos) gazdaság értelmezését megkönnyítő néhány közgazdasági fogalom.....	13
2. ábra: A tulajdonosi szerkezet változása a közepes magyarországi cégek körében (a többségi tulajdonos típusa alapján), 1996–2001 (százalék).....	19
3. ábra: Az exportáló cégek aránya és az export átlagos aránya a cégek árbevételén belül, 1996–2001 (százalék).....	20
4. ábra: A GDP alakulása Magyarországon, 1996–2002 (előző év azonos negyedév=100 százalék).....	22
5. ábra: Szerződéses (szállítási és fizetési) kötelezettségeit megszegő, illetve adó- és járulékfizetési kötelezettségeit késedelmesen teljesítő cégek aránya, 1996–2001 (százalék).....	24
6. ábra: A számla nélküli értékesítés elterjedtségére vonatkozó vélemények a magyar gazdaságban, a „gyakori” válaszok arányának alakulása 1996–2001 (százalék)	29
7. ábra: Vélemények a számla nélküli értékesítés előfordulásáról a megkérdezett cégek versenytársai között A számla nélküli értékesítés előfordulására utaló („ritka” vagy „gyakori”), valamint az ezzel ellentétes („egyáltalán nem fordul elő”) válaszok arányának alakulása 1996–2001 (százalék).....	30
8. ábra: Vélemények a számla nélküli értékesítés elterjedtségéről a megkérdezett cégek üzletfelei között A számla nélküli értékesítés előfordulására utaló („ritka” vagy „gyakori”), valamint az ezzel ellentétes („egyáltalán nem fordul elő”) válaszok arányának alakulása 1994–2001 (százalék).....	31
9. ábra: A versenytársak rejtett gazdaságban való tevékenységének hatása a cég versenyhelyzetére (százalék)	32
10. ábra: Az adórendszer változásainak hatása a cég üzleti helyzetére 1996–2001 (százalék)	35
11. ábra: Az adórendszer és az adóigazgatás megítélése 1996–2001 (százalék)	37
12. ábra: Előzetes adóellenőrzések valószínűsége a cégek nagyság szerint képzett deciliseiben.....	41
13. ábra: Előzetes adóellenőrzések valószínűsége a külföldi tulajdon cégben játszott szerepe szerint.....	41
14. ábra: Az utólagos adóellenőrzések valószínűsége a cégek nagyság szerint képzett deciliseiben.....	42
15. ábra: Az utólagos adóellenőrzések aránya a kiemelt adózók körébe tartozás szerint.....	43
16. ábra: A legutóbbi utólagos ellenőrzés során az adóhiány feltárásának valószínűsége a cégek 2001. évi nettó árbevétel szerint képzett deciliseiben.....	46

Összefoglaló

A tanulmány három – 1996., 1998. és 2001. évi, 300-300 feldolgozóipari, építőipari és kereskedelmi cégre vonatkozó – empirikus felvétel alapján elemzi a közepes és nagy magyar cégek körében a szerződéses és az adózási fegyelem alakulását, a rejtett gazdaság egyes jelenségeinek elterjedtségét.

A gazdaság vizsgált szegmensében jóval kisebb lett a rejtett gazdaság hatóköre: csökkent a számla nélküli értékesítés mind a megkérdezett cégek üzletfelei, mind pedig versenytársai körében. Javult a cégek szerződéses és adózási fegyelme, folytatódott a puha költségvetési korlát szindrómájának visszaszorulása. Becsléseink szerint 1998 és 2001 között a közepes és nagyvállalkozások körében visszaszorult az adócsalás elterjedtsége.

A rejtett gazdaság súlyának csökkenésében szerepet játszanak egyrészt a javuló üzleti kilátások, másrészt a gazdaság növekvő integráltsága az európai gazdaságba. Az első tényező hatása a legális gazdaságban és a rejtett gazdaságban elérhető várható nettó hozamok egymáshoz viszonyított arányainak átrendeződésével függ össze. A kedvező üzleti kilátások, a növekvő GDP növelik a legális gazdaságból származó várható jövedelmeket, miközben javulhat az adóellenőrzési munka színvonala is. Ez utóbbi pedig növeli a regisztrált gazdálkodó szervezetek számára a rejtett gazdaságban való részvételhez kapcsolódó költségeket.

1996 és 2001 között lényegesen javult a vállalkozások adópolitikával és adóigazgatással kapcsolatos véleménye is: átláthatóbbnak és világosabbnak érzékelik az adótörvényt, az adórendszer kiszámíthatóbbá vált számukra. Számottevően javult az APEH munkájának megítélése, miközben csökkent az informális kapcsolatok – és feltehetően a korrupció – szerepe a vitás adóügyek elintézésében.

Eredményeink szerint az adószabályok bonyolultsága, illetve gyakori változtatása a nagyobb cégekhez képest határozottan érzékenyebben érinti a kisebb cégeket, jobban veszélyezteti biztonságos üzleti kalkulációjukat, és ezzel inkább rontja üzleti kilátásaikat. Az eredmények alátámasztják egyfelől az adórendszer átláthatóságának versenyképességet befolyásoló szerepét, másrészt a kisebb vállalkozások esetében az egyszerűsített adózási formák bevezetésének hatékonyságnövelő és versenysemlegességet elősegítő hatását.

Summary

The paper combines data from three consecutive enterprise surveys taken in 1996, 1998 and 2001 (each sample consists of 300 manufacturing, construction and commercial trade companies). The paper also offers a survey-based empirical analysis of changes in

contractual and tax discipline amongst medium size and large firms in Hungary during the time span referenced above; changes in the occurrence of some phenomena related to the so-called hidden economy are also covered.

The scope of the hidden economy has significantly diminished within the analysed segment of the economy. There has been a reduction in the occurrence of sales without a receipt both for the business partners (suppliers, subcontractors) and the competitors of the surveyed firms. Contractual and tax discipline has improved, and the soft budget constraint syndrome has lost ground within the enterprise sector. Our estimations based on the randomised response technique suggest that there was a reduction in the occurrence of tax evasion amongst medium size and large firms between 1998 and 2001.

Improving business expectations and an increased level of integration into the European economy have been key factors in the reduction of the share of hidden economy. The first factor is related to the relative changes in expected net returns attainable from legal and hidden economic activities, respectively. Favourable business expectations and increasing GDP tend to improve the expected returns from the legal economy, while a parallel improvement in the professional standards of tax inspection can increase the costs related to participation in the hidden economy.

Enterprise opinions regarding tax policy and tax administration considerably improved between 1996 and 2001: enterprises perceive the tax system as being more predictable and the tax code as more transparent and clearer than before. Enterprise satisfaction with the work of the national tax administration (APEH) has improved considerably, while there has also been a reduction in the importance of informal connections (and probably corruption) in settling tax disputes.

Our results suggest that complicated tax rules and their frequent changes are more detrimental to smaller firms (as compared to bigger ones); such rules and changes jeopardise the reliability of their business calculations to a greater degree, thus deteriorating their business prospects more. These results also indicate that the transparency of tax rules may have an instrumental role in shaping competitiveness, and that the introduction of simplified tax rules for smaller enterprises may increase efficiency and enhance the impartiality of regulation, thus providing a more even field for competition.

Bevezetés

Tanulmányunk szorosan kapcsolódik *A rejtett gazdaság súlyának alakulása és mértékének becslése Magyarországon 1992–2000 között* című kutatási programhoz, amelyet 1999–2001 között az MTA KTK keretén belül folytattunk. Ennek eredményeiről tudósított Lackó (2000), Sik (2000) és Semjén *et al.* (2001). E kutatások fő megállapítása volt, hogy a gazdasági átmenet első szakaszában a rejtett gazdaság súlya szükségképpen növekvő tendenciájú. Ezt a tendenciát elsősorban a nagyarányú gazdasági visszaesés, a piaci intézmények fejletlensége és a szerződéses kapcsolatok szétzilálódása magyarázza. A

transzformációs visszaesés közepette a gazdasági szereplőkre ható tényezők jobbra a rejtett gazdaság növekedését ösztönzik. Ezek a tényezők és összefüggések jól értelmezhetők a rejtett gazdaságban való részvételt leíró mikroökonómiai modellekkel (Semjén *et al.*, 2001; Szántó–Tóth, 2001). A gazdasági visszaesés miatt csökkenhet az adóellenőrzésre fordítható kormányzati kiadások reálértéke, ami általában együtt jár az ellenőrzési és felderítési valószínűség csökkenésével is. Ezt a folyamatot korábbi kutatásaink Magyarország esetében egyértelműen dokumentálták (Semjén *et al.*, 2001).¹ Másrészt a romló GDP-kilátások mellett a költségvetés pozíciója nem tette lehetővé az adókulcsok és járulékkerhek (áfa, tb-járulék stb.) érzékelhető csökkentését. Annak ellenére, hogy egy ízben jelentősen kisebb lett a társasági adókulcs (és a széles körű kedvezmények hatására alacsonynak mondható az effektív társasági adóteher), a vállalkozások adóterhelése összességében magas szinten stabilizálódott. Ez a magas adóterhelés pedig ösztönözte a rejtett gazdaságban való részvételt. Harmadrészt a gazdasági átmenet során a törvényalkotóknak is át kell esniük egy tanulási folyamaton. Az adótörvények pongyolasága, illetve pontatlanságai, a szabályozási hibák számos adózási kikaput nyitnak, lehetőséget adva az adókikerülésre. Az adóigazgatási, adóellenőrzési munka gyengése, hiányosságai pedig a gazdasági szereplők számára lehetővé teszik a rejtett gazdaságra való masszív támaszkodást. Ilyen szabályozási hibák az átmenet kezdetén viszonylag sűrűbben fordultak elő, de a piacgazdaság konszolidációjával párhuzamosan a törvény-előkészítés és törvényhozás egyre inkább el tudja kerülni ezeket.

A másik oldalról pedig a gazdasági átalakulással kezdetben együtt járó nagyarányú kereslet-visszaesés alapvetően megingatta a vállalkozások rövid távú pénzügyi helyzetét, szétzilálta üzleti kapcsolataikat. Ebben a helyzetben a vállalatok túlélési stratégiája egyrészt a pénzügyi, ezen belül pedig az adózási fegyelem lazulására (az adóbevallás „lazaságaira”² és az adók késedelmes fizetésére), másrészt pedig a rejtett gazdaságra való támaszkodásra (számla nélküli értékesítésre, illetve a fekete foglalkoztatásra) épült. A háztartások romló jövedelmi várakozásai ugyanebben az időszakban arra ösztönözték a fogyasztókat, hogy az alacsonyabb árak kedvéért háttérbe szorítsák a minőségi szempontokat, azaz inkább árérzékenyek, mint minőség-érzékenyek legyenek. Ez pedig a rejtett gazdaságból való vásárlásra ösztönöz, ahol a vevő (maximum a be nem fizetett adó mértékéig) olcsóbban jut az áruhoz vagy szolgáltatáshoz, miközben többnyire lemond a jobb minőségről, illetve esetleges minőségi panaszainak későbbi érvényesítési lehetőségeiről.

A transzformációs visszaesést követő gazdasági növekedés megindulásával azonban alapvetően megváltoztak a gazdasági szereplők (kormányzat, vállalkozások, háztartások) magatartását befolyásoló feltételek, és megváltozott e szereplők rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartása is.

Vállalati mintákon végzett elemzésünk során arra hívtuk fel a figyelmet (Tóth–Semjén, 1998), hogy az üzleti kilátások javulása csökkenti a cégek hajlandóságát a rejtett gazdaságba való bekapcsolódásra. Egyfelől csökkenti azokat az ösztönzőket, amelyek vonzóvá teszik a

¹ Az APEH kiadásainak dinamikája a kilencvenes években egészen 1996-ig elmaradt a nominális GDP dinamikájától. A társas vállalkozások (különösen a jogi személyiségű adóalanyok) esetében pedig 1996-ig egyértelműen meg lehetett figyelni az ellenőrzési valószínűség csökkenését (Semjén *et al.*, 2001, 74–76 o.).

² Például a költség- és nyereségadatok manipulálása, jogosulatlan áfa-visszaigénylések stb.

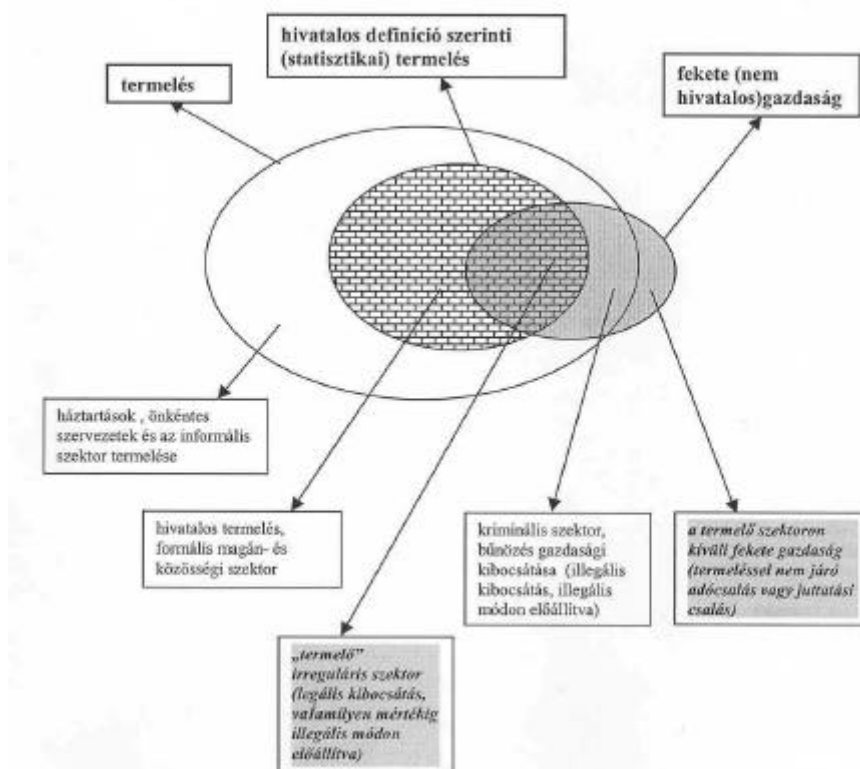
rejtett gazdaságot. Másfelől egy stabilizálódó gazdaságban, ahol a cégek kezdik hosszabb távra is tervezni üzleti életüket, és ennek megfelelően előtérbe kerül a stabil üzleti kapcsolatok kiépítésének szükségessége, kifejezetten növeli a cég kockázatát, és hátrányos a piaci pozíciójára, ha az adott cég részt vesz a rejtett gazdaságban.

A gazdasági növekedés több tényezőn keresztül megnyilvánuló hatása végső soron csökkenti a rejtett gazdaság vonzerejét és nemzetgazdasági súlyát. Ezt az összefüggést több posztzocialista ország háztartási villamos energia fogyasztásának ökonometriai vizsgálatára alapozva mutatja ki *Lackó* (2001). A transzformációs visszaesést követően, a gazdasági növekedés megindulásával a rejtett gazdaság súlyának csökkenő tendenciáját más empirikus munkák is alátámasztják (*Sik*, 2000).

Tanulmányunk a rejtett gazdaságnak csupán egyetlen szegmensére koncentrál, mégpedig a (regisztrált) vállalkozások nem hivatalos (nem bevallott, eltitkolt) gazdasági tevékenységére. Célunk az volt, hogy megfigyeljük és bemutassuk, hogy az elmúlt évek során milyen változások következtek be a rejtett gazdaság e – kezdetben jelentős - szegmensének méretében, a hivatalos gazdasági tevékenységhez viszonyított arányában. Ezt a kutatási célt számos módon megközelíthetjük (például létező statisztikai adatok ökonometriai elemzésével, elméleti modellek empirikus tesztelésével, terepmunkára és interjúkra épülő esettanulmányokkal, felmérésekkel stb.). Tanulmányunkban egy 2001. évi empirikus vállalati felmérés adatainak bemutatására és két korábbi felmérés eredményeivel történő összehasonlítására törekszünk. Más megközelítések (például makrostatisztikákra épülő elméleti modellek alkotása és tesztelése) az általunk választottnál nem kevésbé hasznosak, és talán elegánsabbak lehetnek, de meggyőződésünk szerint az empirikus felmérésekből származó adatok a kutató számára az információk és bizonyítékok olyan gazdag tárházát nyújtják, ami más forrásokból aligha érhető el, és ami ezt a megközelítést különösen gyümölcsözővé és hasznossá teszi.

Mindenekelőtt a nem hivatalos gazdasági tevékenységek vagy a rejtett gazdaság fogalmát kell tágabb kontextusban megvizsgálni, definiálni. Ez elsősorban azért hasznos számunkra, mert ezáltal körülírhatjuk a rejtett gazdaság azon elemeit, amelyek alakulásáról az általunk készített vállalati felmérésekből képet alkothatunk, és explicitté tehetjük, hogy melyek azok a nem hivatalos gazdasági tevékenységek, illetve a rejtett gazdaságnak azok az – esetenként nem kevésbé fontos – szegmensei, amelyeket elemzésünk figyelmen kívül hagy. Az *1. ábrán* szereplő (és a tanulmányban a továbbiakban használt) fogalmak, kategóriák egy részének jelentése talán nem egyértelmű az Olvasó számára, más szerzők pedig ugyanezeket a terminusokat némileg eltérő jelentésben is használhatják. Mi alapján *Thomas* (1992) definícióinak megfelelően használjuk ezeket. Nem áll szándékunkban túl nagy teret szentelni a rejtett gazdasággal kapcsolatos definíciós és mérési kérdéseknek, a főbb fogalmak meghatározásnak, de egy rövid fogalmi tisztázás alighanem elengedhetetlen annak érdekében, hogy a valamilyen mértékig informális, irreguláris és/vagy illegális gazdasági tranzakciók különböző típusai közti különbségételünk alapelveit világossá tegyük.

1. ábra: Hivatalos termelés és nem hivatalos gazdasági tevékenységek. A rejtett (fekete, nem hivatalos) gazdaság értelmezését megkönnyítő néhány közgazdasági fogalom



Megjegyzés: Ez a leegyszerűsítő séma alapvetően Cowel (1990) 2.1. ábrájára épül. Az ábrán szereplő kategóriák, fogalmak meghatározása és értelmezése elsősorban Thomas (1992) alapján történt.

A fogalmi tisztázás csupán a 1. ábrán bemutatott főbb fogalmakra terjed ki. Az ábrán az egyes alakzatok külső határvonalához illesztett nyíl mindig a teljes alakzatra vonatkozó elnevezést mutatja; az alakzatok belsejéből jövő nyilak pedig értelemszerűen az alakzatok megfelelő részalmazaira vonatkoznak.

A háztartási szektor fő megkülönböztető jegye, hogy kibocsátásait a háztartásokon belül állítják elő és osztják el, nem pedig piaci tranzakciók útján juttatják el a felhasználóhoz. A piaci tranzakciók és az árak hiánya nehezé teszi, hogy e szektor társadalmi jóléthez való hozzájárulásait egzakt módon értékeljük, és ezért e szektor kibocsátásait gyakran figyelmen kívül hagyják a nemzeti számlák összeállításában (illetve a legjobb esetben is csak részlegesen „belebecslik”, azaz *imputálják*).

Az *önkéntes szervezetek* (például egyes klubok) ugyancsak végezhetnek olyan tevékenységeket, amelyek ugyan joggal minősíthetők termelésnek, de eredményük mégsem

cserél gazdát a piacon. Általában ezek a tevékenységek is kívül maradnak a hivatalos definíció szerinti (statisztikai) termelés határain, látókörén, nem szerepelnek a nemzeti számlákban.

Az *informális szektor* fogalma Cowell szerint valójában egy mesterséges elszámolási konvenció, trükk (Cowell, 1990, 13. o.): ez a szektor az úgynevezett hagyományos, „tradicionális” ágazatokban folyó termelést, ideértve bizonyos háztartási termelőtevékenységeket és természetbeli cseréket (bartertranzakciókat) foglalja magában. Bár kibocsátását gyakran pénzért adják-veszik (az utcákon), vagy a cserekereskedelemben cserélik, és ily módon nincs elméleti alapja a hivatalos termelésből és a nemzeti számlák rendszeréből való kihagyásának, az ide tartozó termelést az adatgyűjtés nehézségei miatt a nemzeti számlák összeállításakor általában mégis nagymértékben elhanyagolják.

Az úgynevezett *irreguláris* (nem szabályos) *szektor* kibocsátása (az általa előállított termék vagy szolgáltatás) önmagában véve teljes mértékben legális: ugyanakkor e kibocsátás előállítása vagy elosztása során mindig jelen van valamilyen mérvű szabályszegés, illegalitás (például adócsalás, bizonyos szabályok, így különösen a minimálbér-előírások, a munkavédelmi szabályozás megsértése, vagy éppen a társadalombiztosítási kötelezettségek alóli kibújás a be nem jelentett foglalkoztatáson keresztül). A hatóságok e szektorral kapcsolatos szokásos magatartása, célja az itt folyó tevékenységek beolvasztása a reguláris szektorba, azaz az (adó- és járulék-) csalás felszámolása, az itt folyó tevékenységek bevonása az adóalapba, illetve járulékalapba. Ebből a szempontból tehát a rejtett gazdaságnak ez a szegmense alapvetően különbözik a hivatalos termelésben ugyancsak nem figyelembe vett úgynevezett *kriminális (bűnügyi) szektortól*. A kriminális szektor ugyanis önmagában véve is illegális kibocsátáshoz (illegális javakhoz, szolgáltatásokhoz, illetve elosztási módokhoz) kapcsolódik, mint például kábítószer előállítása, leánykereskedelemből lopás, rablás, emberrablás, zsarolás, egyes országokban a prostitúció stb. A hatóságok általában felszámolni, megszüntetni vagy legalábbis jelentősen csökkenteni kívánják ezeket a tevékenységeket, és nem érdekeltek abban, hogy ezek is adóköteles jövedelmek legyenek.

A rejtett gazdaságnak az 1. ábrán bemutatott három különböző szegmenséből tanulmányunk csak kettőt érint (ezek elnevezését az ábrán szürke háttér előtt döntött betűvel szedtük), és azokat sem fedi le teljesen. Alapvetően a *termelő irreguláris szektorral* foglalkozunk, annak is csak egyetlen – jóllehet jelentős – szegmensével, a regisztrált, *hivatalosan bejegyzett vállalatok* irreguláris (valamilyen mérvű szabályszegést tartalmazó) gazdasági tevékenységével. Nem foglalkozunk tehát azokkal az irreguláris termelőtevékenységekkel, melyeket *nem bejegyzett vállalkozásokban*, vagy egyéni keretek közt folytatnak. A vizsgálat körének további leszűkítését jelenti, hogy technikai okokból (az adatfelvétel költségeinek, illetve a minták méretének ésszerű keretek közt tartása érdekében) csak bizonyos vállalatméret feletti cégek irreguláris tevékenységét elemezzük; az 50 főnél kevesebbet foglalkoztató kisvállalkozásokat és az egyéni vállalkozókat pedig teljes egészében kihagytuk,³ azaz csak a létszám szerint közepes és nagyvállalatokkal foglalkozunk. Ebben a

³ A Magyarországon bejegyzett vállalkozások túlnyomó többsége jogi személyiség nélküli, foglalkoztatottakat nem, vagy igen kis mértékben alkalmazó egyéni vagy családi vállalkozás és kisvállalkozás (jogi formájuk leggyakrabban egyéni vállalkozás vagy betéti társaság). Ezek hozzájárulása a hivatalos termeléshez és nemzeti jövedelemhez meglehetősen jelentéktelen, ami nem is csoda, tekintetbe véve, hogy ezek jelentős részben adókikerülési céllal jöttek létre, sőt, a foglalkoztatási, költségelszámolási és számlaadási szabályok betartása terén sem jeleskednek – esetükben a

vállalati körbe elvben nemcsak a termelő-, de a *nem termelő irreguláris tevékenységeket* is bevontuk, de az igazság kedvéért meg kell jegyezzük, hogy kérdőívünk csak kevésé volt alkalmas a nem termelő irreguláris tevékenységek (például a tőke-transzferok utáni adókötelezettség letagadása vagy a transzferárazáson keresztül megvalósuló adóminimalizálás) kimutatására, mérésére.

Teljes egészében figyelmen kívül hagytuk a „közönséges bűncselekmények”⁴ gazdasági szempontjait, azaz az úgynevezett kriminális szektor termelőtevékenységét is (tehát az üzletszerűen folytatott csempészt, az olajszökítést, a kábítószer előállítását és kereskedelmét stb.). Ugyanakkor elemzésünk kiterjed néhány (de nem minden) olyan *illegális* tevékenységre, melyek Thomas kategorizálása szerint az irreguláris szektorba tartoznak, és hátrányos hatással vannak a köztulajdonra vagy az állami bevételek alakulására. Ezek a tevékenységek *per se* ugyan nem tartoznak a kriminális szektorba, mivel outputjuk önmagában teljesen legális, mégis bizonyos esetekben a büntetőjog illetékességi körébe tartozhatnak, mivel bűncselekményt valósíthatnak meg (például az adócsalás egyes esetei).

Vállalati felvételeink az adócsalás és az adókikerülés hétköznapi gyakorlatát vizsgálják, így többek között azokat a *legális és illegális* módszereket, amelyekkel a vállalatok adókötelezettségeiket csökkenteni igyekeznek. Ezek felölelik a gazdasági tevékenység vagy a jövedelem valódi mértékének eltitkolását („alulbevallását”), a költségelszámolások meghamisítását (a költségek „felülbevallását”), bizonyos tevékenységek alvállalkozókhoz történő kihelyezését,⁵ az „adózási szempontból hatékony”, adókímélő foglalkoztatás megvalósítását, személyre szabott adókímélő díjazási csomagok alkalmazását, az adórendszer joghézagainak kihasználását az adókötelezettségek minimalizálása érdekében. stb. Az ilyen vállalati szintű „adótervezési” módszerek egy része a legalitás határain belül marad (ezeket hívjuk *adókikerülésnek*), más részük viszont valamilyen mértékig jogellenes, illegális (*adócsalás*).⁶ A két terület, az adóelkerülés és az adócsalás közti határvonal azonban nem éles, inkább elmosódik. Számos esetben jogértelmezés kérdése, hogy valami inkább az egyik, vagy a másik kategóriába tartozik-e.

Elemzésünk emellett az adózás rendjével, így például a bevallások időben történő beadásával és főleg az adókötelezettség előírás szerinti (időben történő) befizetésével is foglalkozik (adófizetési fegyelem, adózás rendjével kapcsolatos szabályok betartása). Ugyancsak vizsgáljuk az adóhatósággal folytatott vitákat, pereket, az adóhatóság és az adórendszer vállalati megítélésének változásait. Egymást két-három évre követő (1996., 1998. és 2001.

járuékcsalással és adócsalással jár, tehát irreguláris gazdasági tevékenységek előfordulása meglehetősen gyakorinak mondható. Ennyiben mindenképpen sajnálatos, hogy e réteg kimaradt az általunk vizsgált körből. Ugyanakkor az elemzésbe való bekapcsolásuk nagyban növelte volna a minta méretét, a feldolgozás technikai nehézségeit és az adatfelvételi költségeket.

⁴ Az olyan tevékenységeket, amelyek eredménye, kibocsátása illegális, vagy amelyek az egyének életét, biztonságát, szabadságjogait, illetve tulajdonát fenyegetik.

⁵ Az ilyen „outsourcinggal” sok esetben az adó- vagy járuékcsalást is „kihelyezik” az alvállalkozóhoz – hiszen az esetek egy részében az alacsonyán tartott vállalkozói díj csak így módon teszi lehetővé az alvállalkozó fennmaradását.

⁶ Értelmszerűen beleértjük itt ebbe a *feketefoglalkoztatást* is, mivel az a munkaadó oldaláról a foglalkoztatáshoz kapcsolódó közterhek jogellenes elszabotálásával jár együtt, és a munkavállaló oldaláról is további adó- és járuékcsalásokat von maga után.

évi) vállalati felméréseink adatainak együttes elemzése egyedülálló lehetőséget teremt a rejtett gazdaság és az adózási fegyelem bizonyos szempontjainak időbeli elemzésére a piacgazdasági átmenet időszakában. A tanulmány első részében a vállalati adatfelvételek főbb paramétereit ismertetjük, és szólnunk a legutóbbi vizsgálat során megkérdezett cégek fontosabb jellemzőiről. A második részben a magyar közepes és nagyvállalatok adózási magatartásának a három empirikus felvétel alapján kirajzolódó tendenciáit elemezzük. Ezek után a kiemelt adózók összetételét és véleményét, majd a különböző adóellenőrzési módok gyakoriságát és eredményességét vizsgáljuk. Ezt követően foglalkozunk a késedelmes adófizetés (adóhátralékok) elterjedtségével, és áttekintjük az adózók és az APEH közötti vitás ügyek egyes jellemzőit is. Az elemzés negyedik részében az adózási magatartás több indikátorát matematikai statisztikai módszerekkel vizsgáljuk a cégek jellemzőinek függvényében. Választ keresünk arra, hogy az 1996–2001 között a szerződéses és adózási fegyelem és adózási magatartás esetében megfigyelhető tendenciák milyen tényezőkkel állnak összefüggésben: mennyiben magyarázhatjuk ezeket minden cégre egyaránt ható (intézményi és makrogazdasági) tényezőkkel, illetve strukturális hatásokkal. Végül a kutatás eredményei alapján következtetéseinket foglaljuk össze.

1. A mintavétel alapelvei és a megkérdezett cégek főbb jellemzői

2001. novemberi adatfelvételünk immár a harmadik volt, amely a közepes és nagy magyar vállalkozások adózási magatartásának feltérképezését és az erre ható tényezők elemzését szolgálta. Az elsőre 1996 novemberében, a másodikra pedig 1998 júniusában került sor.⁷ A három kikérdezés mintavételének alapelvei nem térnek el egymástól, így az elemzéshez gyakorlatilag homogénnek tekinthető felvételek állnak rendelkezésünkre. A vizsgált sokaságok és az adatfelvételek főbb paramétereit az 1. táblázatban közöljük.

1. táblázat: A három felvétel főbb paramétereit

Megnevezés	Felvétel ideje		
	1996. november	1998. június	2001. november
Gazdasági ágak	Feldolgozóipar Építőipar Kereskedelem	Feldolgozóipar Építőipar Kereskedelem	Feldolgozóipar Építőipar Kereskedelem
Nagyság	50 fő feletti cégek	50 fő feletti cégek	50 fő feletti cégek
A kiválasztott sokaságban szereplő cégek száma	1721	3490	3458
Esetszám	293	300	301
Súlyozás	Nem szükséges	Nem szükséges	Nem szükséges
Cégek székhelye	Budapest és a megyeszékhelyek	Az egész ország	Az egész ország
Illeszkedés (reprezentativitás)	Gazdasági ág és létszám-kategóriák	Gazdasági ág és létszám-kategóriák	Gazdasági ág és létszám-kategóriák

A minta kiválasztásában az vezetett bennünket, hogy ne veszítsük el az összehasonlíthatóság lehetőségét sem az 1996., sem a 1998. évi felvétellel; a versenyszektorba tartozó cégek minél szélesebb körét kérdezzük meg; és a magyar gazdaságban döntő szerepet játszó – a GDP mintegy 70 százalékát előállító – vállalati szegmens (közepes és nagyobb cégek) magatartásáról nyerjünk információkat.⁸

A kutatás során a vállalati címlistát mindhárom felvételhez a KSH szolgáltatta. A 2001. évi vizsgálat sokaságába 3458 cég került be, amelyek közül véletlen mintavételi eljárással határoztuk meg a megkérdezendő cégek körét. A sokaság és a válaszadók létszám és ágazat szerinti megoszlását a 2. táblázatban láthatjuk. Az illeszkedésvizsgálat eredményei szerint

⁷ Az adatfelvételi munkákat mindhárom felvétel esetében a Tárki adatfelvételi osztályának munkatársai végezték.

⁸ Egy korábbi vizsgálatunkban (amelynek eredményeit lásd *McLure et al.*, 1995) megkíséreltük bevonni vizsgálatunkba a kisvállalkozásokat is. Az ilyen vállalkozások a többi vállalatkategóriához képest rendkívül nagy száma és az erre a körre elérhető címlisták megbízhatatlansága azonban arról győzött meg minket, hogy – tekintetbe véve a minta nagyságát korlátozó finansziális szempontokat is – a kisvállalkozások bekapcsolása a tőle várható eredményekhez képest túl sok komplikációval és költséggel jár (az említett konkrét vizsgálatban sem adott igazán használható eredményeket). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a rejtett gazdaság szempontjából nem tartjuk fontosnak a gazdaság e szegmensének vizsgálatát is. Tekintetbe véve azonban azt is, hogy a kisvállalkozások, különösen a kisebb betéti társaságok, illetve az egyéni vállalkozók rejtett gazdasághoz és adózáshoz való viszonyulása és viselkedése meglehetősen eltérő lehet a közepes és nagyobb cégektől, célszerűbbnek tartanánk ezt önállóan, egy kimondottan erre a vállalkozói körre irányuló empirikus kutatás keretében vizsgálni. Erre eddig nem volt módunk.

(lásd az *F1. Függelék*) a lekérdezett minta ágazat és nagyság szerinti együttes megoszlása nem tér el számottevően a kiválasztott sokaságtól, ezért nem volt szükség a felvétel adatainak súlyozására. A lekérdezett minta gazdasági ág és vállalatnagyság szerint reprezentatív.

2. táblázat: A kiválasztott sokaság és a válaszadók megoszlása ágazat és létszám szerint (százalék)

Megnevezés	Kiválasztott sokaság	Válaszadó cégek
<i>Ágazatcsoportok</i>		
Élelmiszerek, italok és dohánytermékek gyártása (15, 16)	10,8	8,3
Textíliák, ruházati, bőr- és szőrmetermékek gyártása (17–19)	14,5	14,6
Fa-, papír- és nyomdaipar (20–22)	6,2	5,6
Vegyipar (23–25)	6,7	4,7
Nem fém ásványi termékek gyártása (26)	3,1	4,0
Kohászat és fémfeldolgozás (27, 28)	9,2	7,6
Gépipar (29–35)	16,5	19,9
Egyéb feldolgozóipar, hulladék-visszanyerés (36, 37)	3,1	3,7
Építőipar (45)	11,4	13,0
Kereskedelem (51, 52)	18,6	18,6
Összesen	100,0	100,0
<i>Létszám-kategóriák</i>		
51–99 fő	49,1	46,2
100–249 fő	31,0	32,1
249 fő felett	19,9	22,6
Összesen	100,0	100,0
<i>N</i>	3458	301

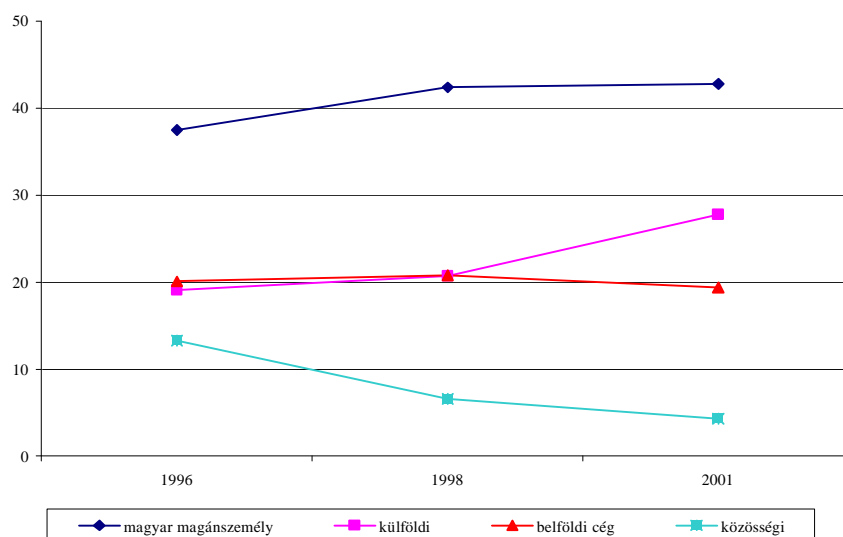
A közepes és nagyvállalkozások csoportjában az 1996., az 1998. és a 2001. évi eredmények összehasonlítása nyomán két szembetűnő szerkezeti változásra figyelhetünk fel. Az egyik tulajdonszerkezeti változás: a vizsgált vállalatcsoportban nagyobb teret nyert a külföldi tulajdon. Számottevően megnőtt azoknak a cégeknek az aránya, amelyek kizárólagos vagy többségi tulajdonosa külföldi cég vagy magánszemély. Ezt a jelenséget az állami és az önkormányzati többségi tulajdonosok, valamint a magyar cégek mint többségi tulajdonosok visszaszorulása kísérte.⁹ A legalább többségi külföldi tulajdonban lévő cégek gazdasági súlya számárányuknál magasabb, ha a cégek összes árbevételén vagy az exportra történő értékesítésen belüli szerepüket nézzük. A külföldi többségi tulajdonban lévő cégek adják a mintában lévő cégek eladásainak 33 százalékát és exportjának 58 százalékát (lásd a 3. táblázatot).

⁹ Valójában mindazon esetekben, amikor *többségi tulajdon* vagy tulajdonost említünk a tanulmányban, a pontosság kedvéért „kizárólagos vagy többségi” vagy „legalább többségi” tulajdon vagy tulajdonost kellene mondanunk – az egyszerűség és rövidség kedvéért azonban gyakran a rövidebb, de kicsit pongyola terminológiákat (például „külföldi többségi tulajdon” vagy egyszerűen csak „külföldi tulajdon”) használjuk.

3. táblázat: A külföldi többségi tulajdonban lévő cégek súlya az összes eladásban, az exportban és a foglalkoztatottak számában (százalék)

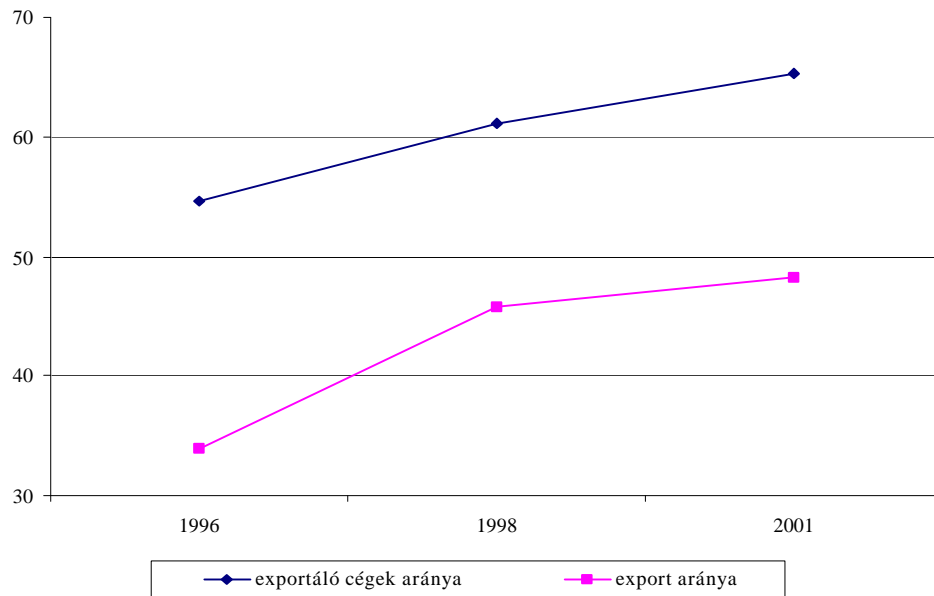
Megnevezés	Összes mintabeli cég	N	Külföldi többségi tulajdonban lévő cégek	N	Külföldi többségi tulajdonú cégek súlya (százalék)
Nettó árbevétel (ezer forint)	697,3	293	231,5	78	33,2
Export árbevétel (ezer forint)	200,2	194	115,5	67	57,7
Létszám (ezer fő)	74,1	295	19,7	80	26,6

2. ábra: A tulajdonosi szerkezet változása a közepes magyarországi cégek körében (a többségi tulajdonos típusa alapján), 1996–2001 (százalék)



A másik változás piacszerkezeti: ezt az exportáló cégek arányának növekedésében és a cégek árbevételén belül az export átlagos arányának növekedésében érhetjük tetten. A megfigyelt cégek tehát „nyitottabbakká” váltak: az 1996. évi 55 százalékról 2001-re 65 százalékra nőtt körükben az exportáló cégek aránya, miközben az exportálók árbevételén belül az export átlagos aránya 34 százalékról 48 százalékra emelkedett (3. ábra).

3. ábra: Az exportáló cégek aránya és az export átlagos aránya a cégek árbevételén belül, 1996–2001 (százalék)

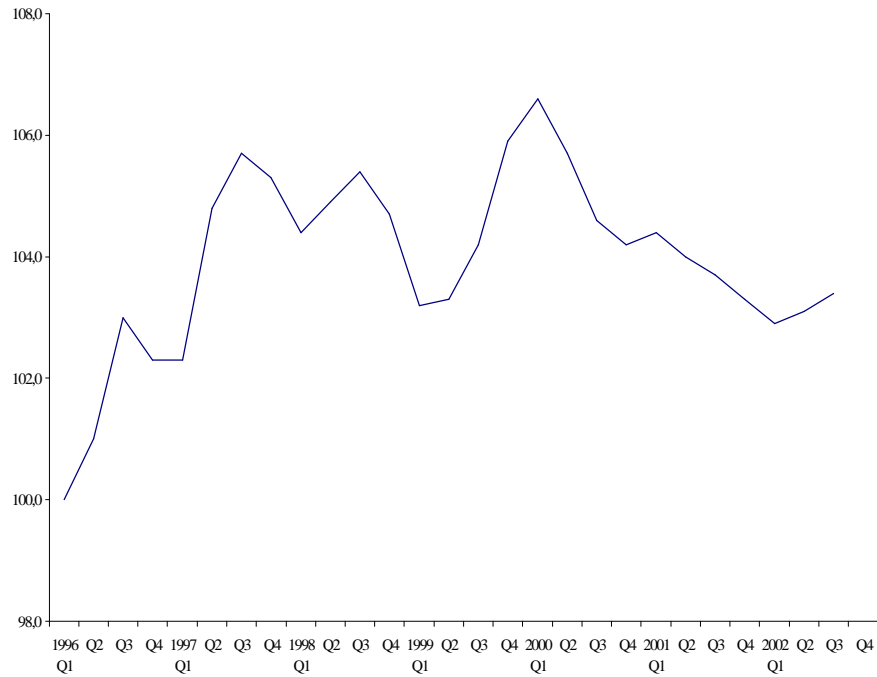


2. Tendenciák az adózási magatartás változásában, 1996–2001

2.1. Üzleti helyzet és kilátások

A cégek üzleti helyzetére vonatkozó változásokról szólva, már az 1998. évi felvétel elemzésekor kitűnt, hogy a vállalkozások üzleti helyzetük lényeges javulását érzékelték 1996 novemberéhez viszonyítva. A magyar gazdaság ekkor, 1998 második negyedév végén magas – 5,4 százalékos – növekedési ütemet ért el (lásd a 4. ábrát). A felmérésben szereplő cégek üzleti helyzetére és várakozásaira vonatkozó indikátorok akkor jól tükrözték ezt. Mind a beruházási aktivitás, mind a tervezési időhorizont jelentősen növekedett, és a cégek eredménypozíciója is nagymértékben javult a két időpont között. A 2001. novemberi felvételben tükröződő vállalatvezetői vélemények és várakozások ugyancsak az akkori tényleges gazdasági helyzetnek megfelelően módosultak 1998-hoz képest. 2000 második negyedéve óta a megkérdezésig (sőt, egészen 2002 első negyedévig) ugyanis szinte mindvégig monoton csökkenő növekedési ütem jellemezte a magyar GDP alakulását, és ez a tendencia a megkérdezett cégek üzleti helyzetében és várakozásaiban is tükröződik (lásd a 4. táblázatot).

4. ábra: A GDP alakulása Magyarországon, 1996–2002
(előző év azonos negyedév=100 százalék)



4. táblázat: Az üzleti feltételek változása, 1996–2001 (százalék)

	1996	1998	2001
<i>Beruházási dinamika várható alakulása</i>			
Növekszik	19,5	44,7	32,8
Nem változik	49,8	34,8	46,8
Csökken	30,7	20,4	20,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	277	296	299
<i>Eredmény az adott évben</i>			
Nyereség	65,4	82,1	80,0
Nullszaldó	5,5	2,7	12,0
Veszteség	29,1	15,2	8,0
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	289	295	300
<i>Tervezés időhorizont</i>			
Nem tervez	1,7	1,7	1,7
12 hónap alatt	8,3	3,9	6,0
1–2 év	36,1	30,7	39,5
3–5 év	28,8	31,5	25,2
Több mint 5 év	25,0	32,2	27,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	288	297	301
<i>Exportál-e?</i>			
Igen	54,6	61,2	65,3
Nem	45,4	38,8	34,7
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	293	300	291
<i>Az export részaránya a nettó árbevételen belül</i>			
Átlag (százalék)	33,9	45,8	48,3
<i>N</i>	159	178	190

Hozzá kell ehhez tennünk, hogy a vállalati vélemények annyiban is hasonló helyzetet mutatnak a „keményebb” gazdasági indikátorok alakulásával, hogy az 1998. évi felvétel óta megfigyelhető rosszabbodás ellenére 2001 novemberében sokkal kedvezőbb helyzetről és kilátásokról tanúskodnak, mint ami 1996 végén volt megfigyelhető.

Egy korábbi munkánkban (Tóth–Semjén, 1998) azt állítottuk, hogy a gazdasági növekedés megindulása, illetve a kedvezőbb makrogazdasági kilátások a rejtett gazdaság súlyának csökkenése irányába hatottak. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a gazdasági kilátások rosszabbodása esetén a rejtett gazdaság súlyának automatikusan nőnie kellene. Több okból sem gondoljuk, hogy a növekedés 2000-tól kezdődő, a 4. ábrán is jól látható megtorpanásának ilyen hatással kellett volna járnia. Egyrészt 2000–2001 között fennmaradt a gazdaság növekedése, csupán annak üteme csökkent, és ez a lassulás, ütemcsökkenés sem volt akkora mértékű, hogy ennek hatására alapvetően megváltoztak volna a gazdasági szereplők hosszú távú várakozásai. Másrészt ez a 2000 közepén kezdődött ütemcsökkenés a nemzetközi konjunktúra visszaeséséhez köthető, és mint ilyen tisztán a konjunktúraciklus ingadozásaira vezethető vissza. Racionális várakozás arra számítani, hogy ez az ütemlassulás, illetve visszaesés csak átmeneti jellegű lesz, amit előbb vagy utóbb megint

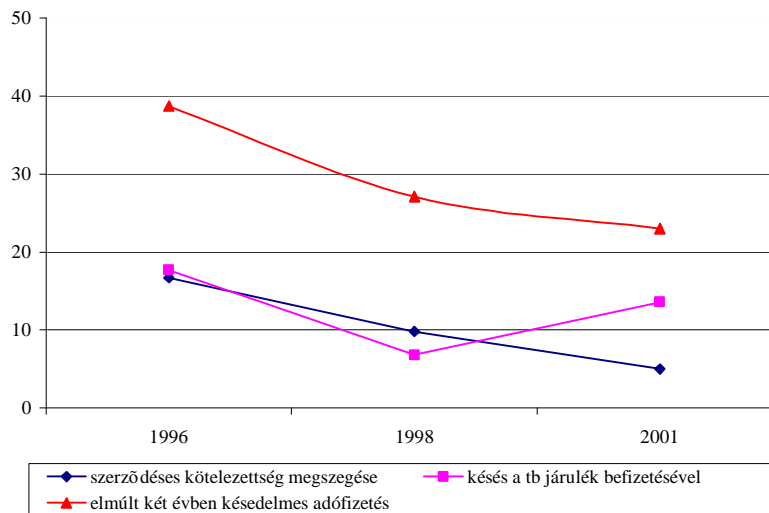
fellendülés követ. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a gazdasági klíma alakulásán túl számos egyéb tényező, így például az adórendszert és adóigazgatást érintő törvényi és intézményi változások is hatással vannak a rejtett gazdaság súlyára.

Ebből következően nem várhatjuk, hogy adataink összehasonlító elemzése az 1998–2001 közötti időszakra a rejtett gazdaság súlyának növekedését mutassa. Elképzelhető ugyanakkor, hogy néhány, a rövid távú konjunkturális helyzetre érzékenyebb területen (például az adózási vagy a szerződési fegyelem tekintetében) kimutatható lesz a lassulás valamelyes hatása.

2.2. Adózási és szerződéses fegyelem

A cégek adózási és szerződéses fegyelmére vonatkozó adataink összehasonlító elemzése – úgy látszik – az előbbi feltételezést támasztják alá. Ezek szerint, bár a közepes és nagy cégek körében folytatódott a szerződéses és az adózási fegyelem javulása, az adózási fegyelem terén 1998 és 2001 közt mérséklődött a javulás üteme (lásd a 5. ábrát). A tb-járulék fizetésének pontossága terén pedig egyenesen romlás volt észlelhető 1998-hoz képest: a járulékokat késedelmesen befizető cégek arányának növekedéséről beszélhetünk 2001-ben, ami bizonyos mértékig váratlannak tekinthető, hiszen az adóigazgatási változások – a tb-járulék beszedése időközben átkerült az adóhatósághoz – hatására joggal várhattuk volna a járulékfizetés javulását.

5. ábra: Szerződéses (szállítási és fizetési) kötelezettségeit megszegő, illetve adó- és járulékfizetési kötelezettségeit késedelmesen teljesítő cégek aránya, 1996–2001 (százalék)



A szerződéses fegyelem terén megállapíthatjuk, hogy az 1996-os 17 százalékról 2001-re drasztikusan, 5 százalékra csökkent azon cégek aránya, amelyek – saját bevallásuk szerint –

az adatfelvétel előtti két évben legalább egyszer nem tudtak eleget tenni szerződéses fizetési kötelezettségüknek.¹⁰ A késedelmesen szállítók aránya ellenben továbbra is elég magas. A megkérdezett cégek 22 százalékánál fordult elő, hogy nem tudtak a megszabott időn belül szállítani. A késedelmesen szállítók körében 2000–2001 között a szállítási késedelem az esetek 39 százalékában maximum három alkalommal fordult elő; legfeljebb 10 alkalommal késett a szállítással a cégek 65 százaléka. A késedelmesen szállító cégek 35 százaléka viszont több mint tíz alkalommal késett a szállítással.

A tb-járulék késedelmes befizetése némileg kevésbé jellemző a külföldi többségi tulajdonban lévő vállalatokra, mint a többi cégre (6,1 százalék az egész mintára jellemző 13,8 százalékkal szemben). Hasonló összefüggés mutatható ki, ha az adók és a tb-járulékok befizetésének pontosságát együtt vizsgáljuk: a külföldi többségi tulajdonú cégek fizetési fegyelme ekkor is jobb az átlagosnál. Ugyancsak megfigyelhető, hogy a kisebb (100 fő alatti) cégek adózási fegyelme némileg rosszabb, mint a nagyobbaké, de ez az összefüggés statisztikailag nem szignifikáns.

Megegyezően a korábbi tanulmányunkban (*Tóth–Semjén*, 1998) leírt koncepcióval, a cégek (szerződéses partnereikkel szemben érvényesülő) fizetési fegyelmét, valamint (a „közzel” szemben tanúsított) adózási fegyelmét egy tágabb, általánosabb jelenség – a pénzügyi fegyelem megnyilvánulásaiaként – két oldalaként értelmezzük (% *táblázat*).¹¹

¹⁰ A valóságban persze ennél magasabb is lehet azon cégek aránya, amelyekkel valójában előfordult a fizetési fegyelem megsértése. Feltételezhető ugyanis, hogy a cégvezetők némileg hajlamosak megszépíteni a valóságot. De azt már nincs okunk feltételezni, hogy a valóság megszépítésére való hajlandóságuk 1996 és 2001 között növekedett volna.

¹¹ A 2001. évi felvétel esetében a pénzügyi fegyelem (illetve annak megsértése) mérésére képeztünk egy változót (BFD01), amely a következő két értéket veheti fel: 1, ha a cég az elmúlt 12 hónapban legalább egyszer késett más vállalatokkal szembeni fizetési kötelezettségének kiegyenlítésével, vagy késett a tb-járulék befizetésével, vagy késett adók (áfa, társasági adóelőleg stb.) befizetésével, 0 egyébként.

5. táblázat: A szerződéses fizetési fegyelem és az adózási fegyelem változása, 1996–2001 (százalék)

	1996	1998	2001
<i>Előfordult-e, hogy az elmúlt 12 hónapban nem tudta teljesíteni szerződésben vállalt fizetési kötelezettségeit?</i>			
Nem	83,3	90,2	95,0
Igen	16,7	9,8	5,0
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	293	298	301
<i>Készt-e a tb-járulék befizetésével?</i>			
Igen	17,7	6,8	13,6
Nem	82,3	93,2	86,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	293	299	301
<i>Előfordult-e az elmúlt két évben, hogy adót késve, a határidő lejárta után fizetett be?</i>			
Igen	38,7	27,1	23,0
Nem	61,3	72,9	77,0
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	293	296	300

Korábbi eredményeinkkel összhangban 2001-ben is megfigyelhető volt, hogy a külföldi többségi tulajdonban lévő vállalkozások pénzügyi fegyelme szignifikánsan jobb, mint a hazai kizárólagos vagy többségi tulajdonú vállalkozásoké. Miközben a hazai cégek (kizárólagos vagy többségi) tulajdonában lévő vállalkozások 60,3 százalékában, illetve a magyar magánszemélyek (kizárólagos vagy többségi) tulajdonában lévő cégek 48,8 százalékában fordult elő a pénzügyi fegyelem megszegése, addig a kizárólagos vagy többségi külföldi tulajdonban lévő cégek mindössze 33,7 százaléka számolt be a pénzügyi fegyelem megszegéséről. A pénzügyi fegyelem megsértése gyakoribb volt az építőiparban (66,7 százalék), mint a feldolgozóiparban és a kereskedelemben (42,9 százalék és 46,4 százalék). A kisebb, legfeljebb 100 főt foglalkoztató cégekben ugyancsak inkább (53 százalékban) fordult elő 2001-ben a pénzügyi fegyelem megsértése, mint a nagyobbak esetében.

2.3. Részvétel a rejtett gazdaságban

A rejtett gazdaságban való érintettség több összetevőjét is megfigyeltük. Tettünk fel kérdést arra vonatkozóan, hogy a számla nélküli értékesítés jelenleg mennyire jellemző a megkérdezett cég üzletfeleire, illetve versenytársaira, továbbá hogy a megkérdezett cégvezető véleménye szerint mennyire jellemző ez a jelenség a magyar gazdaság egészére. A korábbi felvételekhez hasonlóan a véletlenített válaszok módszerét (*randomised response technique*)¹² alkalmazva becsültük a kérdezést megelőző két év során adót csaló cégek arányát. Vizsgáltuk az alkalmazottak munkaszerződéseinek alvállalkozói szerződéssé történő átalakítását, azaz a bérköltségek egy részének számlás kifizetésekkel történő „kiváltását” is.¹³ *A megfigyelt indikátorok szinte*

¹² A módszer leírását részletesebben lásd Az adócsaló cégek arányának becslése című *F3. Függelékben*.

¹³ Ez az elterjedt *adóikerülési* módszer elsősorban a munkaszerződést részben vagy egészen vállalkozói szerződéssel felváltó cég járulékfizetési kötelezettségét és teljes bérköltségét csökkentette – méghozzá eredetileg teljesen legálisan. A rejtett gazdasághoz eredendően annyiban van mégis köze, hogy a munkát vállalkozásba kiadó

mindegyike szerint 1998 és 2001 között jelentősen csökkent a rejtett gazdaság súlya a közepes és nagyvállalati szektorban, illetve a megkérdezettek véleménye szerint a magyar gazdaság egészében is.

A számla nélküli értékesítés elterjedtségéről alkotott vállalati véleményeket három „körre” vonatkozóan is feltérképeztük: külön-külön megvizsgáltuk ezeket a magyar gazdaság egészére, illetve a kérdezett cégek versenytársaira és üzletfeleire vonatkozóan (6. táblázat). Ezzel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet a hasonlóan tűnő kérdésekre adott válaszok egy alapvető tartalmi különbségére. A gazdaság egészére vonatkozó kérdésre adott válaszok eleve nem tekinthetők többnek *ad hoc* tapasztalatok és másodkézből származó, közvetett információk által jól-rosszul megalapozott, gyakran előítéletes véleményeknél. Éppen ezért ezek leginkább csupán egy sztereotíp állításra („a magyar gazdaságban elterjedt a számla nélküli értékesítés”) vonatkozó *magatartás tesztelésére* szolgálhatnak. Ezzel szemben a két szűkebb vállalati kör (a versenytársak és az üzletfelek) viselkedéséről a megkérdezett cégvezetőknek már közvetlenebb tapasztalatai is lehetnek. Ezek a tapasztalatok a vállalat mindennapos üzleti gyakorlatából származnak, és ezek miatt erre a két kérdésre megalapozottabb és érvényesebb válaszokat kaphatunk, mint az általános kérdésre. Természetesen itt sem számíthatunk arra, hogy a megkérdezettek mindenben igazat mondanak, illetve pontos válaszokat adnak.¹⁴ Ezt már csak azért sem várhatjuk, mert e kérdések maguk is meglehetősen puhák. De a kapott válaszok megoszlásában megfigyelhető elmozdulások mégis fontos információt hordoznak – semmi okunk nincs ugyanis azt feltételezni, hogy a választorzítási hajlandóság adatfelvételenként változó intenzitású.

cég általában olyan díjazásért köt szerződést alvállalkozóival (az esetek jelentős részében korábbi vagy jelenlegi alkalmazottaival), amely a saját vállalkozásában tevékenyen közreműködő alvállalkozó munkáját alulfizetné, amennyiben az előírászerűen befizetné a munkáját elvben terhelő összes járulékot és adót. Ezáltal a kiszervező cég kimondva-kimondatlanul az *adócsalást* (mint lehetőséget és gyakran egyben gazdasági kényszert) is *mintegy alvállalkozásba adja*, azaz annak összes kockázatát alvállalkozóira hárítja át. A gyakran a cég egykori dolgozóiból lett alvállalkozók az esetek jelentős részében a saját közreműködésükért járó munkajövedelmek vállalalkozói jövedelemként való feltüntetésével, illetve a költségelszámolás meghamisításával igyekeznek kibújni a járulék- és adóterhek egy része alól.

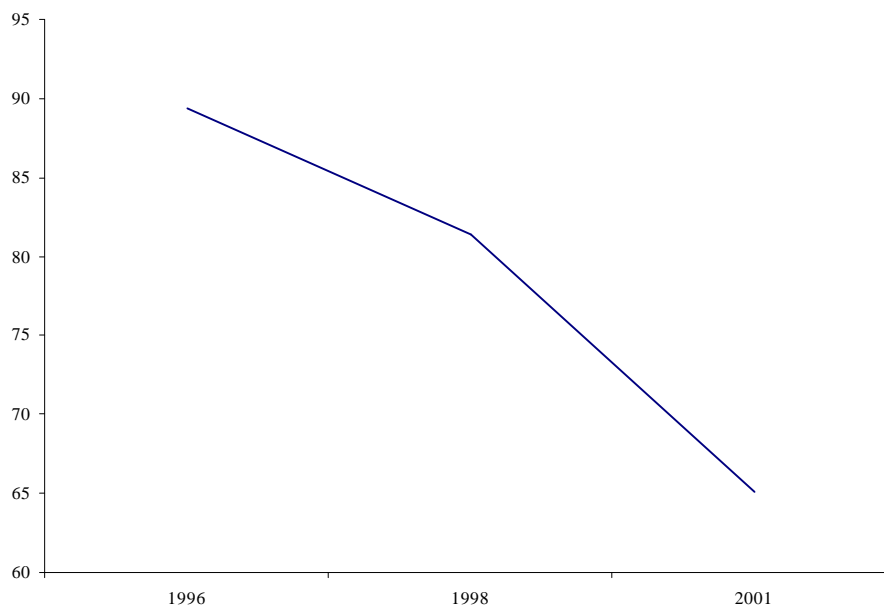
¹⁴ Saját üzletfelek körében a számla nélküli értékesítés elterjedtségét a vállalatvezetők mindig jóval alacsonyabbra becsülték, mint versenytársaikra vagy a gazdaság egészére. Ennek két magyarázata is lehetséges. Az egyik lehetőség a szisztematikus választorzítás: a megkérdezettek feltehetően tudatában vannak, hogy amennyiben üzletfelek adózási fegyelméről kedvezőtlen képet festenek, azáltal közvetve saját magukról is rossz bizonyítványt állítanak ki, és ezt elkerülendő a valóságos tapasztalataik által indokoltnál kedvezőbb színben próbálják feltüntetni vevőiket és beszállítóikat. A másik valószínűsíthető magyarázat az lehet, hogy a közvetlen üzleti kapcsolatokból jobban ismert vállalati körre (azaz a cég üzletfeleire) vonatkozó kérdések esetén feltehetően kisebb a sztereotípiák választorzító hatása, mint a közvetlenül nem megismerhető versenytársakra, illetve a gazdaság – az egyes vállalat szempontjából eleve csak általánosítások alapján megítélhető – egészére vonatkozó kérdések esetében. Az, hogy vajon mennyiben húzódik meg a mindhárom felvételünk során megfigyelhető jelenség (azaz a három körre vonatkozó válaszok szisztematikus különbségei) mögött a tudatos torzítás mint ok, illetve milyen mértékig magyarázza e jelenséget a sztereotípiák eltérő mértékű hatása a véleményekre, nem állapítható meg.

6. táblázat: A számla nélküli értékesítés a gazdaság egészében, illetve egyes szegmenseiben és annak versenyképességre gyakorolt hatása a vállalati vélemények tükrében, 1996–2001 (százalék)

	1996	1998	2001
<i>A számla nélküli értékesítés az Ön üzletfelei körében...</i>			
– egyáltalán nem fordul elő	79,8	80,7	83,0
– ritka	13,7	14,6	13,5
– gyakori	6,5	4,7	3,5
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	277	286	288
<i>A számla nélküli értékesítés a magyar gazdaságban...</i>			
– egyáltalán nem fordul elő	-	1,2	2,2
– ritka	10,6	18,4	32,7
– gyakori	89,4	81,4	65,1
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	274	272	269
<i>A számla nélküli értékesítés az Ön versenytársai körében...</i>			
– egyáltalán nem fordul elő	43,1	45,0	58,5
– ritka	23,6	25,2	20,3
– gyakori	33,3	29,8	21,2
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	195	218	217
<i>Az Ön cégének versenyhelyzetét milyen mértékben befolyásolja, hogy a versenytársaik kapcsolatban állnak a fekete gazdasággal?</i>			
– egyáltalán nem befolyásolja	28,8	38,5	49,5
– kismértékben	31,0	27,9	31,5
– nagymértékben	40,2	33,6	19,0
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	271	276	279

A három megkérdés eredményeinek összehasonlítása a számla nélküli értékesítés (a rejtett gazdaság egyik kiemelkedően fontos megnyilvánulási formája) jelentős visszaszorulását valószínűsíti (6. táblázat). A magyar gazdaság egészére vonatkozóan még 2001-ben is elég magas a számla nélküli értékesítést gyakorinak mondó válaszok aránya: a megkérdettek közel kétharmada (65 százalék) válaszolta azt, hogy ez gyakori jelenség. Az összehasonlító elemzés azonban már egyértelműen a negatív vélekedés elterjedtségének jelentős gyengülését mutatja: 1996-ban ugyanis még a vállalatvezetők 89 százaléka, 1998-ban pedig 81 százaléka állította ugyanezt (6. ábra).

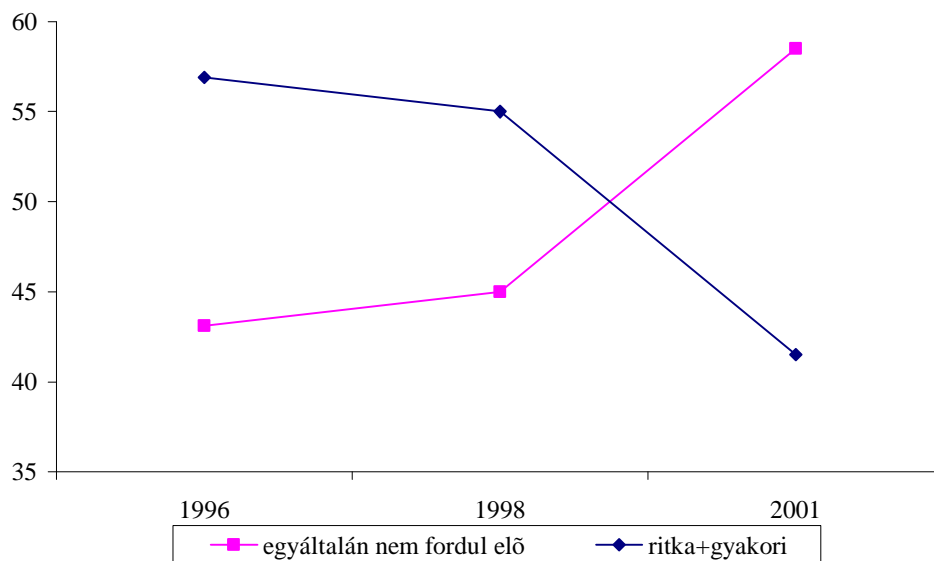
6. ábra: A számla nélküli értékesítés elterjedtségére vonatkozó vélemények a magyar gazdaságban, a „gyakori” válaszok arányának alakulása 1996–2001 (százalék)



A válaszadók versenytársaikról mindhárom időpontban jobb véleménnyel voltak a jogkövető gazdasági magatartás elterjedtségét illetően, mint a gazdaság egészéről. Hasonlóan a gazdaság egészére vonatkozó válaszaik összehasonlításából kapott eredményekhez, a versenytársak számla nélküli értékesítéssel kapcsolatos viselkedéséről adott vélemények időbeli összehasonlítása is a rejtett gazdaság erőteljes visszaszorulásra utal. Míg 1996-ban a megkérdezett cégek 43 százaléka vélte azt, hogy versenytársai között a számla nélküli értékesítés egyáltalán nem fordul elő, addig 1998-ban már 45 százalékuk, 2001-ben pedig már 58,5 százalékuk volt ezen a véleményen. Ennek megfelelően 33,3 százalékról 21,2 százalékra csökkent a versenytársak rejtett gazdaságban való részvételét (számla nélküli értékesítését) gyakorinak mondó válaszok aránya (7. ábrát).

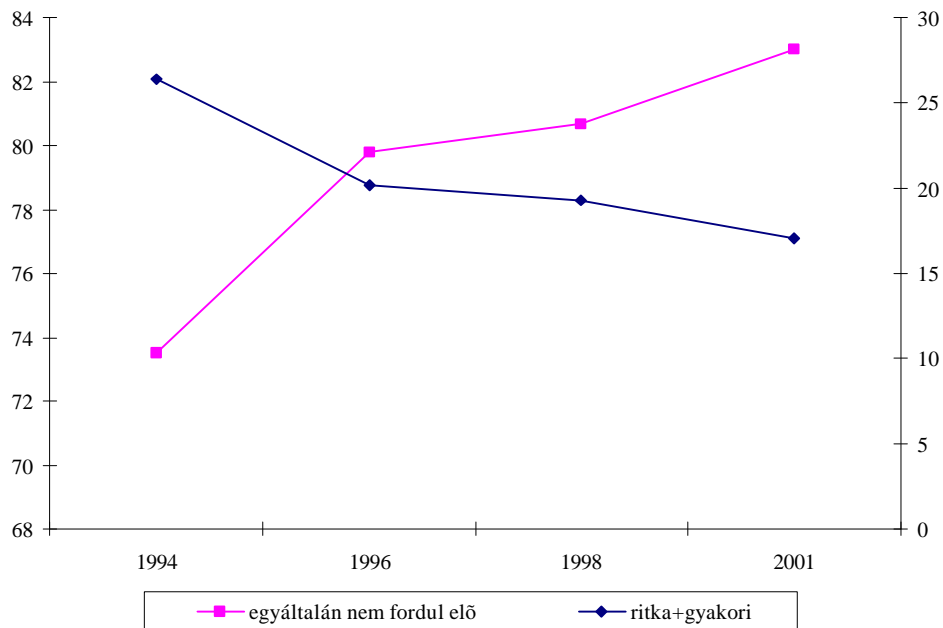
7. ábra: Vélemények a számla nélküli értékesítés előfordulásáról a megkérdezett cégek versenytársai között

A számla nélküli értékesítés előfordulására utaló („ritka” vagy „gyakori”), valamint az ezzel ellentétes („egyáltalán nem fordul elő”) válaszok arányának alakulása 1996–2001 (százalék)



Üzletfelek (beszállítók és vevők) körében a vállalatvezetők a számla nélküli értékesítés elterjedtségét meglehetősen alacsonyra becsülik. Feltételezhetjük, hogy ebben valamilyen mértékig a válaszok eltorzítása is szerepet játszott. Az, hogy az aggregált vélemények alapján a versenytársakról rajzolt kép e tekintetben sokkal kedvezőtlenebb legyen a cégek által saját üzletfeleikről kiállított bizonyítványnál, csak három esetben egyeztethető össze. Az első lehetőség az, ha feltételezzük, hogy a válaszadók versenytársaikkal szemben elfogultak (előítéletesek), a második magyarázat az, ha feltételezzük, hogy üzletfelek viselkedését a tényleges tapasztalataik által indokoltnál jobb színben igyekeznek feltüntetni a válaszadók, a harmadik lehetőség pedig az, ha feltételezzük, hogy a két előző magyarázat egyidejűleg érvényesül. Épp ezért elsődlegesen nem is az aktuális értékek (például a „nem fordul elő” vagy a „ritka” válaszok konkrét aránya) hordozzák itt a számunkra fontos információt – jóval fontosabb az egyértelműen kirajzolódó időbeli tendencia. 2001-ben üzletfelek esetében is a korábbiaknál jóval kevésbé gyakorinak érzékelték a megkérdezettek a rejtett gazdaság itt vizsgált megnyilvánulási formáját, a számla nélküli értékesítést (8. ábra).

8. ábra: Vélemények a számla nélküli értékesítés elterjedtségéről a megkérdezett cégek üzletfelei között
A számla nélküli értékesítés előfordulására utaló („ritka” vagy gyakori”), valamint az ezzel ellentétes („egyáltalán nem fordul elő”) válaszok arányának alakulása 1994–2001 (százalék)



Jobb oldali skála = egyáltalán nem fordul elő

Bal oldali skála = ritka + gyakori

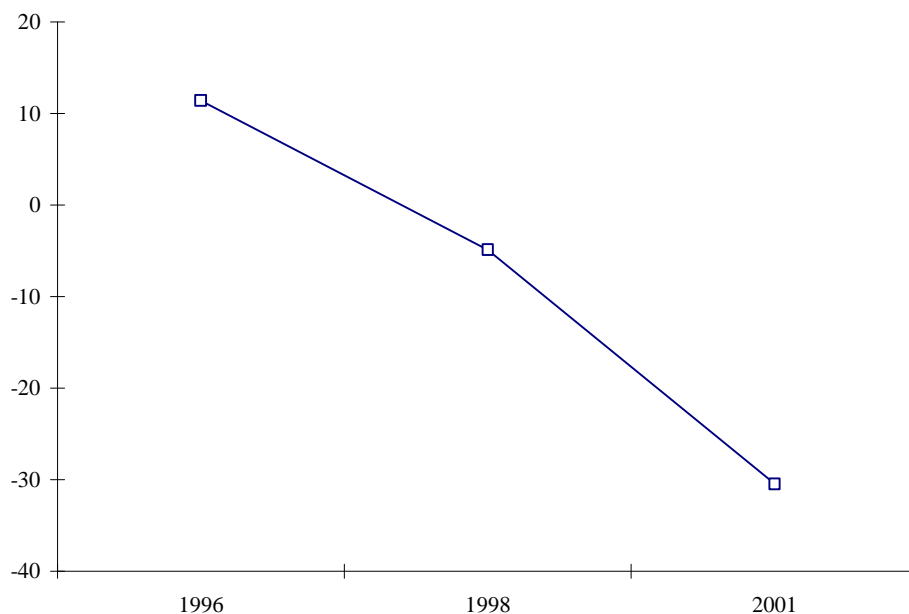
*: Az ábrán szereplő 1994. évi adatok egy, a szerzők által a három későbbi adatfelvétellel nem mindenben összehasonlítható mintán végzett empirikus felvételtől származnak (Semjén, 1995, 54–82. o.).

A (többségi vagy kizárólagos) külföldi tulajdonban lévő cégek fenti kérdésekre adott válaszai az átlagnál jóval kedvezőbbek. Különösen versenytársaik rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartásáról rajzolnak a minta egészéhez képest jóval pozitívabb képet. Miközben a megkérdezett cégek 21 százaléka mondta, hogy a versenytársak körében gyakori a számla nélküli értékesítés, addig a külföldi tulajdonban lévő cégek mindössze 9 százaléka vélekedett így. Az egyes ágazatok között is jellegzetes eltérések figyelhetők meg e tekintetben. A kereskedelmi cégek jóval nagyobb (39 százalékos) arányban tartják versenytársaik körében gyakorinak a számla nélküli értékesítést, mint a feldolgozóipari vagy az építőipari cégek. Azaz e jelenség a kereskedelemben feltehetően jóval elterjedtebb, mint a másik két vizsgált gazdasági ágban.

A fenti tendenciákkal összhangban a rejtett gazdaság által okozott negatív hatások kevésbé jelentettek problémát a vizsgált vállalati kör számára 2001-ben, mint három vagy öt évvel korábban. Utolsó felmérésünk során a korábbinál lényegesen kevesebben állították, hogy

cégük versenyhelyzetét nagymértékben befolyásolja, hogy versenytársaik vevőként vagy eladóként kapcsolatban állnak a feketegazdasággal (9. ábra). A (többségi vagy kizárólagos) külföldi tulajdonban álló cégek e tekintetben is sokkal kedvezőbben ítélik meg helyzetüket, mint magyar többségi vagy kizárólagos tulajdonban lévő társaik. Míg az előbbiek 63 százaléka állította, hogy „egyáltalán nem befolyásolja” versenyképességüket a versenytársaik rejtett gazdaságban való érintettsége, az utóbbi csoportba tartozó cégek csupán 41 százaléka vélekedett így.

9. ábra: A versenytársak rejtett gazdaságban való tevékenységének hatása a cég versenyhelyzetére (százalék)



Megjegyzés: az ábrán a „nagymértékben befolyásolja” és az „egyáltalán nem befolyásolja” válaszok arányainak különbségét mutató egyenleg szerepel.

Az adócsalás elterjedtségére és gyakoriságára vonatkozó véleményeket puhatoló kérdésekre adott válaszok a változások irányának és mértékének jelzésére ugyan viszonylag jól használhatók, de semmiképpen sem alkalmasak arra, hogy segítségükkel magának az adócsalásnak a tényleges elterjedtségét vagy előfordulását is megbecsüljük a vizsgált sokaságra. A már említett véletlenül tett válaszok módszerére támaszkodva azonban közvetlenül magára a minta által reprezentált vállalati körre is megbecsülhetjük az adócsaló cégek arányát, bár egyenes (direkt) kérdésben természetesen nem kérdezhetünk rá erre.¹⁵ Az általunk használt közvetett vizsgálati módszer lehetővé teszi, hogy meghatározzunk egy olyan intervallumot, amelybe az adócsaló cégek tényleges aránya egy adott, magasnak mondható valószínűséggel belesik. Az adócsaló cégek arányának várható értékét becsüljük,

¹⁵ Ha így tennénk, nyilvánvalóan nem várhatnánk őszinte válaszokat, és nem jutnánk megbízható eredményre.

és ezt a becslést hasonlítjuk össze korábbi eredményeinkkel. A becslés szerint (lásd a *F3. Függelék*) az adócsaló cégek arányát legfeljebb 16,6 százalékra tehetjük, miközben korábbi felvételünk adatai alapján magasabb várható értékkel és tágabb határok között, legfeljebb 22,8 százalékra becsültük ezt. Az adócsalók becsült aránya várható értékének és a 95 százalékos valószínűségi szinthez tartozó felső határának lefelé mozdulása az adócsalás elterjedtségének visszaszorulását valószínűsítheti.

Ennek megfelelően úgy véljük, hogy a rejtett gazdaság elterjedtségével kapcsolatos vélemények korábban bemutatott változásai reális folyamatokat tükröztek. A vállalatok gazdasági környezetének rejtett gazdaságban történő részvételére vonatkozó szubjektív vélemények változásai összhangban vannak a vállalati viselkedésnek az adócsalás terén megfigyelt közvetlenebb változásaival. Az objektív és szubjektív indikátorok együttes figyelembevétele arra utal, hogy 1996 és 2001 között a közepes és nagyvállalatok körében feltehetően csökkent a rejtett gazdaságban való részvétel előfordulása. Másrészt a rejtett gazdaság fogalmába tartozó tevékenységeknek (például a számla nélküli értékesítésnek) a hatása az ilyen tevékenységet nem végző cégek üzleti helyzetére sem olyan erős, mint korábban volt. Bár egyértelmű következtetésre nincs módunk, valószínűsíthetjük, hogy a magyar gazdaság általunk vizsgált szegmensében a megfigyelt időszak alatt csökkent a rejtett gazdaság súlya.

2.4. Vélemények az adórendszerről és adóigazgatásról

A cégek adózási fegyelmével, adózással kapcsolatos magatartása, illetve a rejtett gazdasággal kapcsolatos döntéseik kialakításakor nemcsak a többi piaci szereplő korábbi, feltételezett jelenbeli és várható jövőbeli döntéseit vesszük figyelembe, hanem azt is, hogy milyen volt és várhatóan milyen lesz a kormányzat rejtett gazdasággal és általában az adózással kapcsolatos magatartása.

Ezért a rejtett gazdaság bizonyos megnyilvánulásainak és a vállalkozói szektor magatartásának és pénzügyi fegyelmének vizsgálata mellett a másik szereplő, a kormányzat magatartását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A kormányzat adózással kapcsolatos magatartását vizsgálhatjuk közvetlenül, a kormányzati adópolitika, az adómértékek, kedvezmények és az adózási jogszabályok változásának beható elemzésével (lásd *McLure et al.*, 1995; *Semjén*, 1998), magának az adóigazgatásnak a többoldalú vizsgálatával (lásd *Semjén*, 2001), de úgy is képet kaphatunk erről, ha e magatartás vállalati percepcióját vizsgáljuk. Az adatfelvételek segítségével mi most ez utóbbi utat választottuk. Több kérdést tettünk fel a vállalatoknak az adórendszerről, az adóigazgatás működéséről, és megfigyeltük, hogy 1996–2001 között hogyan változott ezekről alkotott véleményük.

7. táblázat: Adókkal és az adórendszerrel kapcsolatos vélemények változása 1996–2001 (százalék)

	1996	1998	2001
<i>A magyar adószabályok...</i>			
– stabilak, ritkán változnak	-	0,5	1,0
– szükséges időközönként változnak	3,1	4,6	13,1
– gyakran változnak	96,9	94,9	85,9
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	292	298	298
<i>Az adórendszer változásának mértéke veszélyezteti az Önök cégénél az üzleti kalkuláció biztonságát?</i>			
Nem	28,8	48,5	64,4
Igen	71,2	51,5	35,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	293	299	295
<i>Osztályozza az alábbi adófajtákat aszerint, hogy mennyire veszélyeztetik az Ön cégének külföldi versenyképességét?*</i>			
Tb-járulék	1,87	2,12	2,74
Személyi jövedelemadó	2,96	3,12	3,08
Általános forgalmi adó	3,17	3,39	3,67
Társasági adó	4,38	3,59	3,36
Helyi adók	4,45	3,80	3,55
Vám	-	-	3,40

*1 – nagyon, 5 – egyáltalán nem, átlagpontszámok.

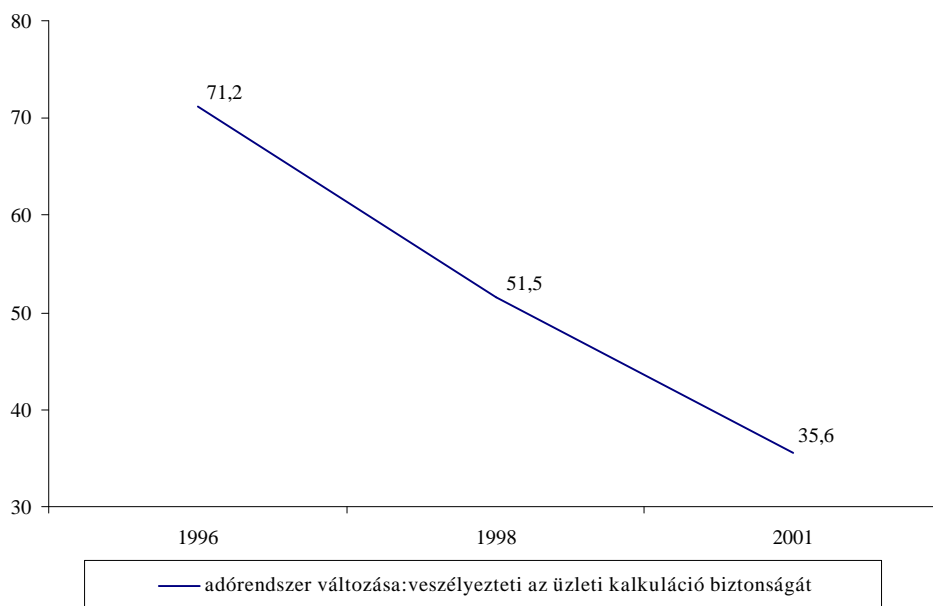
Az eredmények alapján megállapítható, hogy lényegesen javult a vállalkozások kormányzati adópolitikáról, illetve az adóigazgatásról alkotott véleménye. A vélemények szerint az adózási szabályok világosabbá, áttekinthetőbbé váltak, javult az APEH vállalati megítélése, és némileg visszaszorultak az adóigazgatási apparátussal való konfliktusokban a „személyes kapcsolatok” szerepét hangsúlyozó vélemények. Mivel a személyes kapcsolatok fontosságáról alkotott véleményekből alkotott változónkat egy, a korrupció elterjedtségére vonatkozó látenciaindikatorként értelmezhetjük, ebből a tendenciából az adóigazgatással, adóellenőrzéssel kapcsolatos korrupció visszaszorulására következtethetünk 1996 és 2001 között.

Ezek a tendenciák egybevágnak az adóigazgatás közvetlen vizsgálatából kapott korábbi eredményeinkkel (Semjén, 2001): a vállalkozók rejtett gazdaságban való részvételének visszaszorulásával párhuzamosan kiszámíthatóbbá és professzionálisabbá vált az adóigazgatás, és áttekinthetőbbé az adórendszer. Az elméleti mikroökonómiai modellekből levonható következtetések szerint (lásd Szántó–Tóth, 2001, illetve Semjén et al., 2001) ez utóbbi folyamatok önmagukban is a rejtett gazdaság csökkenése irányába hatnak.

Ha megnézzük a részletes eredményeket, akkor azt láthatjuk, hogy a megkérdezett cégvezetők szerint jelentősen nőtt a magyar adórendszer stabilitása, és javult átláthatósága is. Míg 1996-ban 97 százalékuk szerint az adózási szabályok gyakran változtak, és csupán 3 százalékuk szerint történt a szabályok változása a szükséges időközönként, addig 2001-ben már a megkérdezettek 86 százaléka volt az előbbi, és 13 százalék az utóbbi véleményen. Ezzel párhuzamosan nagymértékben (71 százalékról 36 százalékra) csökkent annak a

vélekedésnek az elfogadottsága is, hogy „az adórendszer változásának mértéke veszélyezteti a cégnél az üzleti kalkuláció biztonságát” (10. ábrát).

10. ábra: Az adórendszer változásainak hatása a cég üzleti helyzetére 1996–2001 (százalék)



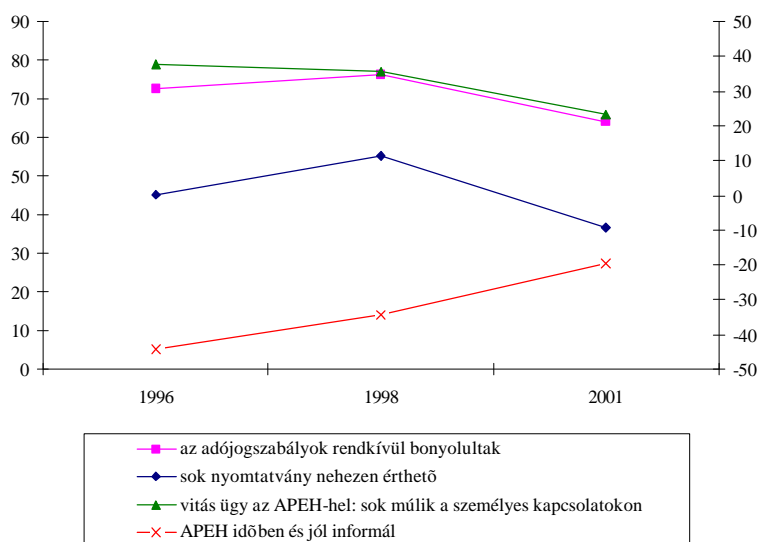
Másrészt pozitív irányban változott az adózási szabályok megítélése is. 1. A korábbinál kevesebben tartják az adózási szabályokat rendkívül bonyolultnak, illetve 2. kevesebben panaszkodnak, hogy az adózási nyomtatványok nehezen érthetőek. Míg 1996-ban a megkérdezettek 76 százaléka és 57 százaléka szerint voltak „teljesen igazak” ezek az állítások, addig 2001-ben csak a kérdezettek korábbinál alacsonyabb hányada (67, illetve 49 százaléka) osztotta e véleményeket (lásd a 8. táblázatot és a 11. ábrát).

8. táblázat: Vélemények az adórendszerről és az adóigazgatásról, 1994–2001 (százalék)

Vállalkozások véleménye	1996*	1998*	2001
<i>Az adójogszabályok rendkívül bonyolultak, még a könyvelőknek is nehéz bennük eligazodni.</i>			
Teljes mértékben igaz	75,7	78,2	67,3
Csak részben igaz	21,2	20,0	29,3
Egyáltalán nem igaz	3,1	1,8	3,3
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	292	298	300
<i>Sok, az adózáshoz szükséges nyomtatvány nehezen érthető</i>			
Teljes mértékben igaz	57,2	63,8	49,0
Csak részben igaz	30,8	27,7	38,7
Egyáltalán nem igaz	12,0	8,5	12,3
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	292	295	300
<i>Az APEH-ben egy-egy vitás ügy elintézésénél sok múlik a személyes kapcsolatokon</i>			
Teljes mértékben igaz	52,3	50,5	42,2
Csak részben igaz	33,0	34,9	38,6
Egyáltalán nem igaz	14,7	14,6	19,1
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	279	278	277
<i>Az APEH időben és jól informálja a cégeket az adózással kapcsolatos teendőkről</i>			
Teljes mértékben igaz	11,3	13,3	19,0
Csak részben igaz	33,0	39,2	42,5
Egyáltalán nem igaz	55,7	47,5	38,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	291	296	294

Forrás: Tóth–Semjén, 1998, 123. o.

11. ábra: Az adórendszer és az adóigazgatás megítélése 1996–2001 (százalék)



Harmadrészt javult az APEH tevékenységéről alkotott vállalati vélemény is. A korábbiakhoz képest többen látják úgy, hogy az APEH időben és jól informál az adózási szabályokkal kapcsolatban. Az erre a kérdésre „egyáltalán nem igaz” választ adók aránya 56 százalékról 38 százalékra csökkent. Némileg csökkent emellett annak a véleménynek az elfogadottsága is, miszerint „az APEH-ben egy-egy vitás adóügy elintézésénél sok múlik a személyes kapcsolatokon”. A „teljes mértékben igaz” választ adók aránya 1996 és 2001 között 52 százalékról 42 százalékra csökkent. Ez arra utal, hogy a személyes kapcsolatok (ezzel összefüggésben a korrupció) szerepe ugyan még mindig jelentős lehet, de már korántsem annyira, mint öt évvel ezelőtt.¹⁶ Nem állíthatjuk, hogy azok, akik a jó személyes kapcsolatok fontosságát hangsúlyozzák, mind közvetlenül vagy hallomásból tapasztalták, hogy az APEH munkatársai korrumpálhatók, de azt igenis feltételezhetjük, hogy „a jó személyes kapcsolatok” szerepének fontossága a vitás adóügyek elintézésében a tágran értelmezett (kölcsonös szívességekre is kiterjedő) korrupció nem elhanyagolható jelenlétére utal az APEH ez irányú munkájában. Egy gondolat kísérlet talán tanulságos lehet: ha – *pusztán hipotetikusan* – csak annyit tételezünk fel, hogy a személyes kapcsolatok fontosságát teljesen elismerő válaszadók egytizede saját közvetlen élményeire is támaszkodott véleménye kialakításakor (azaz ténylegesen is fizetett, korrumpált ügye kedvező elbírálásáért), már

¹⁶ A látenciakutatások logikájának megfelelően az erre a kérdésre adott válaszok impliciten az APEH-en belüli korrupció elterjedtségét tükrözik. A „személyes kapcsolatok” fontossága ugyanis csak úgy értelmezhető, hogy a „személyes kapcsolatokkal” rendelkezők valamilyen módon előnyben vannak azokhoz képest, akiknek nincs ilyen kapcsolatuk az APEH-nél. Ugyanakkor a „jó” személyes kapcsolatok hosszú távon nem működhetnek úgy, hogy az e kapcsolatokra támaszkodók önzetlen segítséget várnának a másik féltől. Itt a skála rendkívül sokszínű lehet: a családi, baráti kapcsolatokra épülő apró szívességektől a kisebb-nagyobb személyes ajándékokon keresztül, a tiszta korrupciós ügyletekig terjedhet.

ebből is arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar közepes és nagyvállalatok mintegy 4 százaléka fizetett az utóbbi években korrupciós díjat az adóadminisztráció szolgálataiért.

A „személyes kapcsolatok” fontosságának egyértelműen érzékelt csökkenése – úgy véljük – ugyanakkor arra utal, hogy az APEH-nél csökkent a korrupció jelensége (elterjedtsége, illetve fontossága) a vitás adóügyek elintézésében 1996–2001 között.

3. Kiemelt adózók, adóellenőrzés és peres ügyek

3.1. Kiemelt adózói körbe való tartozás

A 2001-ben megkérdezett cégek közül 130 (43 százalék) tartozott az úgynevezett kiemelt adózói körbe. Azt, hogy mely cégek kerüljenek ide, a jogszabály viszonylag magas árbevételi küszöbhez köti.¹⁷ Ennek megfelelően természetes, hogy a kiemelt adózói körbe való tartozás és a foglalkoztatottak száma között egyértelmű pozitív összefüggést kapunk: a megkérdezettek között a 100 fő alatti cégek 34,4 százaléka, a 101–200 fő közöttiek 42,5 százaléka, a 201–300 fős vállalatok 57,5 százalék, a 300 fő felettiek 65,9 százaléka tartozik a kiemelt adózói körbe. A hazai magánszemélyek kizárólagos vagy többségi tulajdonában lévő vállalatok némileg kisebb eséllyel kerülnek be a kiemelt adózói körbe, mint a (kizárólagos vagy többségi) külföldi tulajdonban állók. Ez alapvetően a cégméret és a többségi tulajdonos típusa közti kapcsolat miatt alakul így.

A kiemelt adózók túlnyomó többsége előnyösnek tartja a cég szempontjából a kiemelt adózói státust. Ha a cég jelenlegi mérete és forgalma mellett a cég szabad választására lenne bízva, hogy ebbe az adózói körbe tartozzék-e, akkor a kiemelt adózók majdnem négyötöde (78 százalék) élne ezzel a lehetőséggel. A hazai cégek, illetve hazai magánszemélyek többségi (vagy kizárólagos) tulajdonában lévő, továbbá a domináns tulajdonos nélküli „vegyes” cégek nagyjából egyformán értékelik a kiemelt adózó státusz „előnyeit”: e cégek több mint kétharmada (71-73 százalék) továbbra is kiemelt adózó szeretne maradni, ha ez saját választásától függene. A domináns külföldi tulajdonú kiemelt adózó cégek viszont szignifikánsan magasabbra értékelik a kiemelt adózó státusból fakadó „előnyöket” az átlagnál: e cégek elsöprő többsége, majdnem 91 százalék választaná ezt a lehetőséget a továbbiakban is. Cégméret (létszám) szerint is hasonló tendenciákat tapasztalhatunk: a 100 fő alatti cégek esetében az önként is a kiemelt státust választók aránya átlag alatti (67 százalék), a 101–300 fő közötti cégek esetében nagyjából átlagos (kicsit az átlag felett, 80-81 százalék), 300 fő felett viszont a jelenleg e körbe tartozók több mint 91 százalék választaná ezt a formát.

¹⁷ A kiemelt adózóvá válás feltételeit az adózás rendjéről szóló törvény (1990. évi XCI. törvény) 7. számú melléklete szabályozza. Az 1996. február 1. óta működő Kiemelt Adózók Igazgatósága (KAIG) hatásköre a törvényben meghatározott paramétereket elérő, jogi személyiségű adóalanyokra terjed ki, amelyek székhelye a fővárosban, illetve Pest megyében van. A kiemelt körbe tartozó adózók száma a paraméterek függvényében évente változott (például nettó árbevétel tekintetében 1996-ban 4,5 milliárd, 2001-ben 9 milliárd forint volt a határ, 2003-ban pedig már 11,5 milliárdnál tartunk). A bekerülési feltételek alakulását és a kiemelt adózók összetételét részletesen bemutatja a http://www.apch.hu/megyek/kaig/jg_bemutat.htm weboldal. A bekerülési feltételeket, az adóévet megelőző második évi teljesítmények alapján mérik. Kizáró feltétel, ha az adózó csőd-, felszámolási vagy végelszámolási eljárás hatálya alatt áll. A KAIG tevékenysége során külön figyelmet fordít az ügyfelek jobb kiszolgálására, és arra törekszik, hogy a gyakoribb ellenőrzéssel és a tartozások azonnali beszedésével megakadályozza ezen a gazdaság egésze és az adóbevételek szempontjából egyaránt kiemelkedően fontos vállalati szegmensben belül a jelentősebb adóhátralékok keletkezését. Ezt a célját első sorban az önkéntes jogkövető magatartásra való ösztönzéssel, folyamatos partnerkapcsolati formában megvalósuló ügyintézésrel éri el.

A jelenleg nem a kiemelt adózói körbe tartozó cégek – amelyeknek feltehetően nincsenek közvetlen tapasztalataik a kiemelt adózói státusz pozitívumairól és negatívumairól – a kiemelteknél jóval kevésbé vélekednek pozitívan erről a lehetőségről. Ebből a körből csupán a cégek 17,6 százaléka szeretne a kiemelt körbe bekerülni, ha ez saját választásán múlna. Az oda vágyó cégek aránya az átlagosnál jóval magasabb a domináns külföldi tulajdonú cégek esetében (30 százalék) és a hazai vállalatok többségi tulajdonában lévő cégek esetében (24 százalék). A nagyobb (magasabb létszámú) cégek e körben is az átlagnál magasabbra értékelik a kiemelt körbe való tartozást: a 200 fő feletti mintegy negyede „vágyik” a kiemeltek közé (a 201–300 fő közöttiek és a 301 fő feletti közötti különbség jelentéktelen).

Ezeket az eredmények véleményünk szerint arra mutatnak, hogy a kiemelt adózói körbe való bekerülés egyfajta biztonságot jelent a cégek számára – az adóhatóság mindennapi jelenléte és kiszámítható ellenőrzési politikája nemcsak az adózási fegyelmet erősíti, hanem csökkenti a cégek adózással kapcsolatos költségeit is. Az esetlegesen vitatható könyvelési döntéseket viszonylag könnyen és még idejében lehet korrigálni – elkerülve ezzel azt, hogy egy késői korrekció (revízió) esetén visszamenőleg komolyabb bírságok kerüljenek kiszabásra.

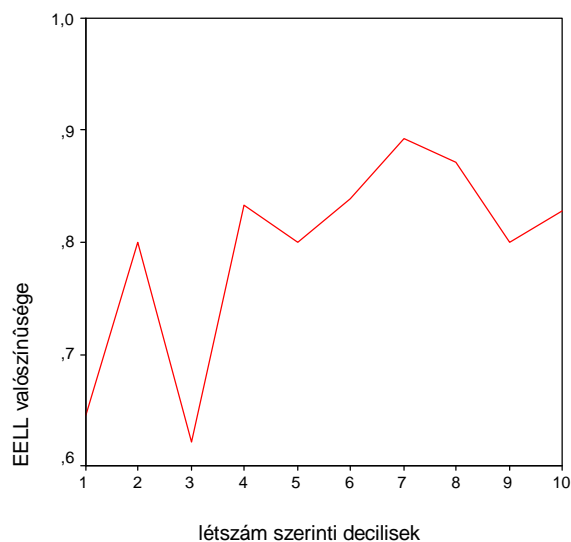
3.2. Az adóellenőrzések gyakorisága és eredménye

Korábban több oldalról is megvizsgáltuk az APEH adóellenőrzési politikáját (*Semjén, 2001*; részletesebb eredményeket lásd *Semjén et al., 2001*). Az APEH által nyilvánosságra hozott adatok alapján elemeztük, hogy a különböző jogi formába sorolt cégcsoportok ellenőrzési valószínűségei hogyan alakultak a '90-es években. Az empirikus adatfelvétel lehetőséget nyújt e kérdés további vizsgálatára: a vállalkozások válasza alapján is megfigyelhetjük, hogy nagyság és a többségi tulajdonos típusa szerint a vizsgált vállalati körön belül milyen cégeket ellenőrzött nagyobb, illetve kisebb valószínűséggel az APEH az évtized fordulóján. Mivel a megkérdezett mintánk nagyság és ágazat szerint reprezentatív, ezért ezek a megfigyelések általánosíthatók a közepes és nagy cégek egészére.

A megkérdezett cégek negyötöde esetében (79 százaléknál) volt *kiutalás előtti adóellenőrzés* a megkérdezés előtti három évben; az ellenőrzöttek mintegy 59 százaléknál legfeljebb 3 alkalommal, a fennmaradó 41 százaléknál pedig ennél többször is.¹⁸ A cég nagysága szerint ugyan megfigyelhetők bizonyos különbségek – a nagyobb cégeket kissé gyakrabban ellenőrizte az APEH –, de ezek nem voltak statisztikailag szignifikánsak (*12. ábra*). Azt azonban megállapíthatjuk, hogy az ilyen ellenőrzések messze az átlag feletti (90,4 százalék) arányban fordultak elő a domináns külföldi tulajdonban lévő cégek körében (*13. ábra*).

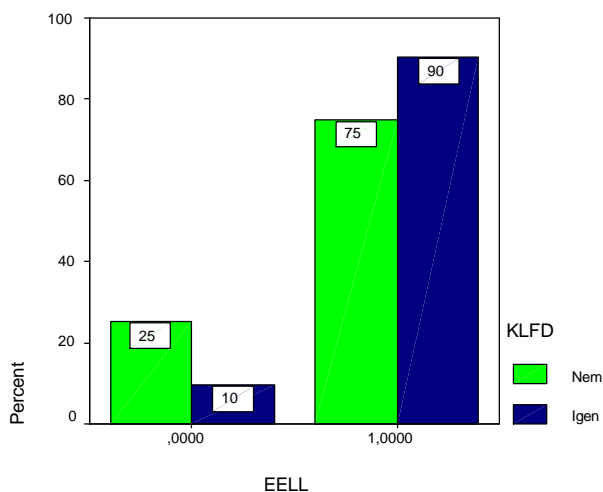
¹⁸ Kiutaláson itt a visszaigényelt áfa, illetve a túlfizetett adók a cég számlájára történő visszautalását kell érteni.

12. ábra: Előzetes adóellenőrzések valószínűsége a cégek nagyság szerint képzett deciliseiben



EELL az APEH általi előzetes ellenőrzések léte az elmúlt 3 évben. EELL = 1, ha volt ilyen ellenőrzés, 0 egyébként.

13. ábra: Előzetes adóellenőrzések valószínűsége a külföldi tulajdon cégben játszott szerepe szerint



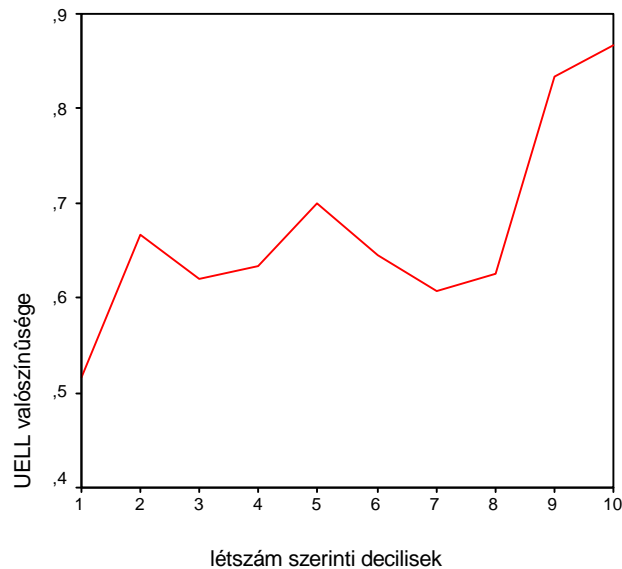
EELL: az APEH általi előzetes ellenőrzések léte az elmúlt három évben. EELL = 1, ha volt ilyen ellenőrzés, 0 egyébként,

KLFD: a külföldi tulajdon aránya a cég jegyzett tőkéjén belül meghaladja az 50 százalékot.

Ez a tény nincsen azzal összefüggésben, hogy a cég a kiemelt adózói körbe tartozik-e, vagy sem. Ha tulajdonos típusa mellett a cégnagyság és az ágazat tényezőit is figyelembe vesszük, akkor is egyértelműen látszik, hogy *a külföldi többségi tulajdonban lévő cégek az APEH ellenőrzési gyakorlata szerint szignifikánsan gyakrabban számíthatnak előzetes adóellenőrzésre, mint a többi cég* (lásd az F4. Függelék 1. pontjában közölt logit modell eredményeit).

A vizsgált vállalati körben az *utólagos adóellenőrzések* előfordulása is meglehetősen gyakori volt: a megkérdezett cégek több mint kétharmadánál volt utólagos ellenőrzés a megkérdezés előtti három évben. Az átlagos 67,3 százalékos előfordulástól való eltérések tulajdonosi típusok szerint viszont nem voltak statisztikailag számottevők, minimálisnak mondhatók. Szemben az előzetes ellenőrzésekkel, *az utólagos adóellenőrzések előfordulásában a méret (létszám) szerinti különbségek mutatkoznak jelentősnek*: 100 főig átlag alatti az ellenőrzések előfordulása, 101–250 fő között nagyjából az átlagos kétharmados szinten mozog, 251 főtől kezdve pedig az átlagosnál jelentősen magasabb, 86,7 százalék. A nagy cégek kiugróan magas ellenőrzési gyakorisága jól látszik a 14. ábrán is. Ez a helyzet egyértelműen összefügg a (létszámadatokkal erős pozitív kapcsolatot mutató) kiemelt adózói körhöz való tartozással is: egyfelől az utólagos ellenőrzésben részesített cégek több mint fele a kiemelt adózók körébe tartozik; másfelől pedig a kiemelt adózók 76 százalékát ellenőrizték utólagosan (15. ábra).

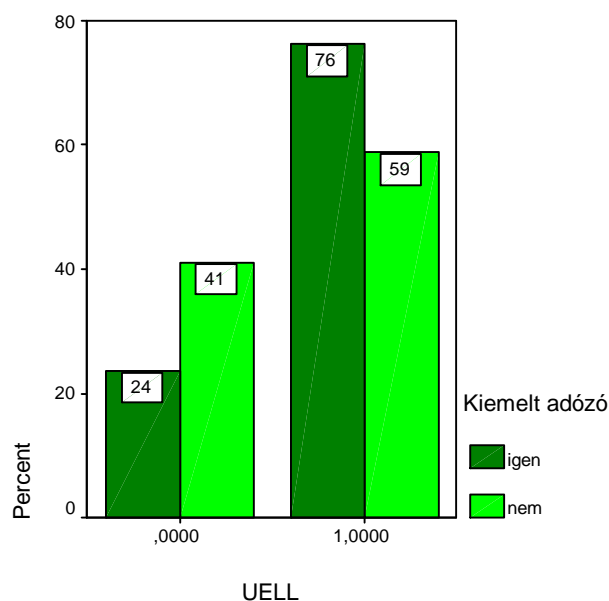
14. ábra: Az utólagos adóellenőrzések valószínűsége a cégek nagyság szerint képzett deciliseiben



UELL az APEH általi utólagos ellenőrzések léte az elmúlt három évben. UELL = 1, ha volt ilyen ellenőrzés, 0 egyébként

Ha a kiemelt adózói körhöz tartozás mellett a nagyság, az ágazat és a többségi tulajdonos típusát is figyelembe vesszük az utólagos ellenőrzések előfordulásának becsléséhez, akkor megerősíthetjük az elmondottakat (lásd a *F4. Függelék 2. pontját*). Az, hogy a kérdézt megelőző két évben utólag ellenőrizték a céget, döntően két tényezővel függ össze: *a cég nagyságával és azzal, hogy kiemelt adózói körbe tartozott-e a kérdés időpontjában vagy sem*. A nagyobb cégek nagyobb valószínűséggel számíthattak utólagos ellenőrzésre, és ugyanilyen irányban hat az is, ha a cég a kiemelt adózói körbe tartozik.

15. ábra: Az utólagos adóellenőrzések aránya a kiemelt adózók körébe tartozás szerint



UELL az APEH általi utólagos ellenőrzések léte az elmúlt három évben. UELL = 1, ha volt ilyen ellenőrzés, 0 egyébként.

Az ellenőrzött cégek több mint felét csak egyszer ellenőrizték a megkérdezés előtti három évben (*9. táblázat*). Átlagosan évi egynél több utólagos adóellenőrzés mindössze 13 céget (az ellenőrzött cégek mintegy 7 százalékát) érintett. Az ellenőrzések gyakorisága és a többségi tulajdonos típusa közti kapcsolat nem volt szignifikáns.

9. táblázat: Adóellenőrzések gyakorisága (százalék)

Adóellenőrzések előfordulása a megkérdezés előtti három évben			
1 alkalommal	2 alkalommal	3 alkalommal	4 vagy több alkalommal
56,0	23,8	13,0	7,2

A legutóbbi utólagos ellenőrzés a *10. táblázat* adatai szerint az esetek 41,3 százalékában volt „sikeres” az adóhatóság szempontjából, azaz a cégek ilyen hányadánál tárt fel

adókülönbözetet. Az adatok helyes értelmezése szempontjából fontosnak tartjuk felhívni arra figyelmet, hogy az adókülönbözet feltárásának vizsgálatunkban megfigyelt valószínűségei a valóságban két tényező eredőjeként alakulnak ki. Egyrészt a cégek tényleges adózási fegyelmével is kapcsolatban állnak, másrészt pedig az APEH ellenőrzési politikája, az ellenőrzendő cégek kiválasztásának algoritmusai is szerepet játszhat abban, hogy az adóhatóság az egyes vállalatok kategóriákon belül milyen arányban jut el olyan cégekhez, amelyeknél aztán adókülönbözetet állapít meg.

10. táblázat: Utolsó utólagos adóellenőrzés eredménye a domináns tulajdonos típusa szerint (százalék)

Megnevezés	A cégnél végzett utolsó (utólagos) adóellenőrzés		
	adókülönbözetet tárt fel	nem tárt fel adókülönbözetet	egyéb válasz
Külföldi	36,8	59,6	3,5
Hazai vállalat	59,0	38,5	2,6
Hazai magánszemély	35,3	63,5	1,2
Egyéb	45,0	45,0	10,0
Teljes minta	41,3	55,7	3,0

Szembevető a 10. táblázatban a domináns külföldi, illetve hazai vállalati tulajdonban lévő vállalatok közti aszimmetria: míg a többségi vagy kizárólagos külföldi tulajdonú vállalatok nem egész 37 százalékában tártak fel adókülönbözetet, ha a domináns tulajdonos hazai vállalat volt, ez az arány 59 százalékra ugrik. Amennyiben feltételezzük, hogy a ténylegesen elkövetett szabálytalanságok felderítésének valószínűségét a cég tulajdonlásának típusa nem befolyásolja érdemben, akkor ez arra utal, hogy a külföldi tulajdonosok jogkövető adózási magatartása jobb, mint a hazaiaké.

Ha az adókülönbözet feltárásának tényét egyszerre több vállalati jellemzővel összefüggésben vizsgáljuk, akkor is megerősíthetjük a többségi hazai vállalati tulajdonban lévő cégek esetében a számottevően jobb „találati arány” létét (lásd az F4. Függelék 3. pontját). Számottevően gyakrabban találtak e cégek esetében adóhiányt az adóellenőrzések során, mint a többi cég esetében. Ugyancsak nő az adóhiány találati valószínűsége a cég méretének növekedésével, és csökken azzal, hogy a cég árbevételének mekkora hányadát exportálja. A jelentős exportálók esetében kevésbé, a nem exportálókéban, illetve ahol az árbevételnek csak kis arányát adja az export, inkább valószínű, hogy az utolsó ellenőrzés során tártak-e fel adóhiányt.

Eredményeink tehát megerősítik a hazai versus külföldi többségi tulajdonban lévő cégek adózási fegyelmének különbözőségére vonatkozó korábbi megállapításainkat: a külföldi tulajdonban lévő cégek adózási fegyelme határozottan jobbnak bizonyult, mint a domináns hazai tulajdonban lévőké. A nyugat-európai piacokra erősebben integrált cégek (azaz az exportálók) adózási fegyelme is számottevően jobb, mint a csak belföldre termelőké.

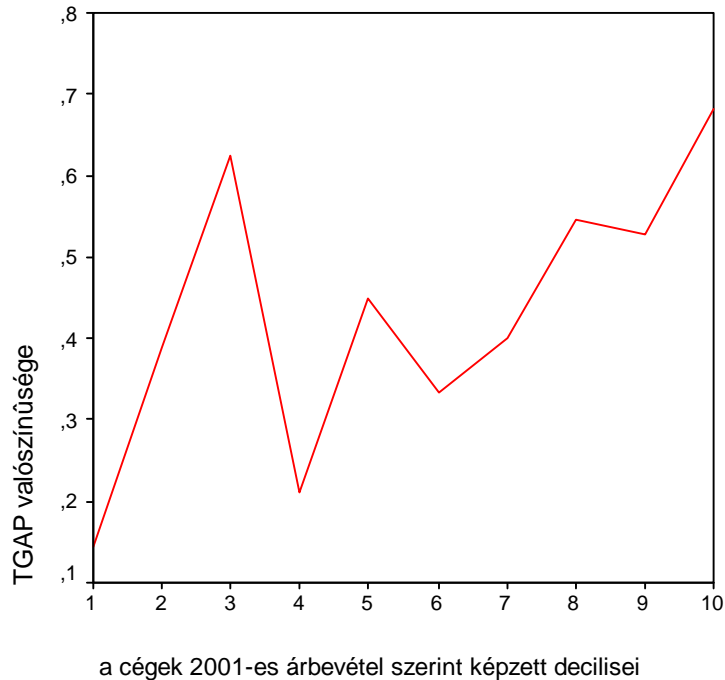
A nagyobb cégek általában kedvezőbbnek tartott adózási fegyelmével (melyet korábbi vizsgálataink is megerősítettek, például Tóth–Semjén, 1998) paradox módon ellentétesnek tűnnek a 11. táblázat második oszlopában szereplő adatok, melyek azt sugallják, hogy az ellenőrzött vállalatok között az adókülönbözet feltárásával záruló utólagos ellenőrzések aránya a cég létszámának növekedésével nő. Kissé pontosabb képet kaphatunk erről a

jelenségről, ha a táblázatban szereplő négy létszámcsoportba tartozó cégek összehasonlítása helyett a 2001. évi nettó árbevétel decilisei szerint vizsgáljuk az adókülönbözlet feltárásának valószínűségét (lásd a 16. ábrát). Az ábrán jól látható, hogy az adóhiány előfordulásának valószínűsége és az árbevétel közti összefüggés korántsem lineáris: a kisebb cégek csoportjai között vannak olyanok, amelyeknél az utólagos ellenőrzések több mint 60 százaléka során adóhiányt tártak fel; jelentősen lecsökken az adóhiány feltárásának valószínűsége a 4. decilisben, azután azonban a méret növekedésével általában emelkedik az adóhiány feltárásának esélye, legmagasabb értékét pedig az utolsó decilisben éri el.

11. táblázat: Utolsó utólagos adóellenőrzés eredményének megoszlása (százalék)

Létszám	Nem tártak fel adókülönbözletet	Adókülönbözletet tártak fel	Egyéb válasz
–100	60,2	38,6	1,2
101–200	59,2	34,7	6,1
201–300	57,1	42,9	0,0
301–	41,0	53,8	5,1
Összes cég	55,8	41,2	3,0

16. ábra: A legutóbbi utólagos ellenőrzés során az adóhiány feltárásának valószínűsége a cégek 2001. évi nettó árbevétel szerint képzett deciliseiben



TGAP: az APEH legutóbbi utólagos ellenőrzése során adóhiány feltárása. TGAP = 1, ha tártak fel adóhiányt, 0 egyébként.

Itt ismételten meg kell említenünk, hogy elképzelhető, hogy a nagyobb vállalatok esetén tapasztalt magasabb adóhiány-feltárási valószínűség magyarázatában az APEH ellenőrzési politikája is komoly szerepet játszhat. Ez abból fakad, hogy csupán a *ténylegesen ellenőrzött cégek körében tudjuk ezzel a módszerrel vizsgálni az adóhiány előfordulásának valószínűségét*. Nemcsak az okozhat problémát, hogy ezt a mintát részben már az APEH ellenőrzési gyakorlata alakította ki; de az sem teljesen biztos, hogy a mintán belül nem irányul-e aprólékosabb figyelem a nagyobb cégekre, azaz kérdéses, vajon a revizorok az adóhiány feltárására irányuló igyekezete a mintán belül független-e a cégmérettől.

Korábbi, az adóadminisztrációra vonatkozó vizsgálataink (Semjén et al., 2001) során tapasztaltunk arra utaló jeleket, hogy az APEH számára ésszerűbb és hatékonyabb lehet a nagy (árbevételű) cégekre koncentrálni, ha egy adott nagyságú „bevételi tervnek” megfelelő adóhiányt viszonylag rövid idő alatt és ésszerű mértékű ellenőrzési munkával akar feltárni.¹⁹

¹⁹ Az APEH munkatársaival és adótanácsadókkal folytatott interjúink egybehangzó tapasztalata volt, hogy ellenőrzési gyakorlata során az APEH egy előre beállított aggregált adóhiánnyal kalkulál minden évben, és ennek megfelelően alakul ki informálisan minden adóellenőr számára a feltárandó adóhiány összege. Jól jellemzik ezt a helyzetet a következő, interjúinkból származó idézetek: „... a revizor oda megy, ahová leginkább mennie kell, ahol a leginkább várható, hogy bevételt fog hozni az államkincstár számára” (egy APEH felső vezető); „...

A revizori igyekezet és szigor esetleges szisztematikus különbségei mellett az sem kizárható, hogy az APEH esetleg hatékonyabban és célirányosabban tudja a nagyobb, mint a kisebb cégek körében kiválasztani azt a vállalati kört, amelynél *a priori* nagyobb esély van az adóhiány feltáráására. E körülmények miatt nem árt az óvatosság. Vajon a feltárt adóhiányok – korábbi hipotéziseinkkel és eredményeinkkel némileg ellentétes – magasabb előfordulási gyakoriságai alapján nem indokolt-e újraértékelnünk a nagyobb vállalatok jobb adómoráljára vonatkozó álláspontunkat?

Új eredményeink arra is rámutatnak, hogy az adózási fegyelmet több, annak más-más oldalát leíró indikátor segítségével lehet csak jellemezni. Korábbi kérdőíves vizsgálatainkban az adózási fegyelmet alapvetően az adóhátralékok létevel közelítettük, jóllehet a bevallott adóköteles jövedelem utáni adókötelezettség pontos befizetésén kívül e kérdést sokfelől meg lehet közelíteni (például adócsalás, adókikerülés, figyelmetlenségből adódó mulasztás). Az, hogy most ezekre is kitérve, a korábbitól némileg különböző kép rajzolódik ki a nagyobb cégek adózási fegyelméről, nem jelenti azt, hogy a korábban kimutatott tendenciák nem léteznének – inkább csak az árnyaltabb, többoldalú elemzés fontosságát mutatja, és óvatosságra int a következtetések levonása tekintetében.

Azokban a cégekben, ahol az utólagos ellenőrzés adókülönbözetet tárt fel, átlagosan az esetek 79 százalékában elsőfokú elmarasztaló adóhatósági határozat²⁰ is született a kérdezés időpontjáig (a maradék 20 százalék magyarázata feltehetően a folyamat időigényében keresendő). A domináns tulajdonos típusa szerinti különbségek elemzése azt mutatja, hogy ahol a domináns tulajdonos magyar vállalat vagy vállalat vagy magyar magánszemély, ott az elmarasztaló határozatok gyakorisága (az első esetben kismértékben, a másodikban már jelentősebben) átlag alatti volt. Ugyanakkor ezek az eltérések statisztikailag nem voltak szignifikánsak. A méret szerinti különbségek sem voltak jelentősek e tekintetben.

3.3. Késedelmek, méltányossági kérelmek, vitás és peres ügyek

A vizsgált cégek csaknem negyedével (pontosan 23,2 százalékkal) fordult elő a kérdezés előtti két évben (2000–2001), hogy valamilyen adót vagy tb-járulékot csak késedelmesen, vagy nem fizetett be. A késlekedő cégek több mint fele esetében a vizsgált kétéves időszak

kisvállalkozásoknál nem gyakoriak az ellenőrzések, kicsi a valószínűségük, az APEH-nek nem éri meg ugyanakkora költséggel kis adóhiányokat megállapítani, mint amennyivel nagyobb is találhat más vállalati körben” (egy adótanácsadó cég vezetője); „... megmondja a PM azt is, hogy mekkora összeget vár ezektől az ellenőrzésektől, persze ezek az összegek egyébként is az államot illetnék meg, csak ilyenkor előírják, mely területekről kell ezeket begyűjteni” (APEH-központ egy munkatársa –lásd: Semjén *et al.* 2001, 110–113. o.). Nem kizárható tehát, hogy az adóellenőrök a nagyobb cégek esetében komolyabban veszik feladatukat, mint a kisebb cégek esetében, mivel az előbbieknél a „tét” is nagyobb.

²⁰ Azokban az esetekben, ahol az ügy eljutott az elsőfokú határozatig, az első fokon elmarasztalt vállalatok 41 százaléka a megkérdezés előtti három év során legalább egy ízben megfellebbezte az ellenőrzés megállapításait, azaz a határozatot. A fellebbezések gyakorisága a külföldi domináns tulajdonosokhoz tartozó vállalatok, illetve a 300 fő feletti cégek esetében messze átlag feletti volt (50 százalék). A fellebbezések az esetek mintegy kétharmadában (65 százalék) értek el a fellebbező cég szempontjából kedvező eredményt. A megkérdezés előtti három évben az adóhatósághoz legalább egy fellebbezést beadó vállalatok közül az esetek 52,5 százalékában a periódus alatt megszületett a másodfokú határozat is; ez az esetek 63,2 százalékában kedvezőbb volt az elsőfokú határozatnál.

során a késedelmes adófizetés csak háromszor vagy annál kevesebb esetben fordult elő; azonban volt olyan cég is a mintában, amely 24 hónap alatt 22 ízben adózott késve. Bár a méret szerinti különbségek e tekintetben nem túlzottan erősek, az mégis elmondható, hogy az adó vagy tb-járulék késedelmes fizetése leginkább az 50–100 főt foglalkoztató cégek esetében fordult elő. A 2000–2001. évi időszakban az ebbe a létszámcsoportba tartozó cégek 29 százaléka fizette be késedelmesen a közterheit. Az összes többi méret szerinti kategóriában jóval átlag alatti volt e jelenség előfordulása. Ez arra mutat, hogy a késedelmes adófizetés alighanem a likviditási gondok előli időleges menekülés egyik eszköze, afféle átmeneti „túlélési” stratégia, és inkább kis-közepes cégekre jellemző.

A megkérdezés előtti három év során a vizsgálatba bevontak 38 százaléka fordult méltányossági kérelemmel (például késedelmi pótlék elengedésére, halasztására vonatkozóan stb.) az adóhatósághoz, és leginkább a hazai vállalatok többségi tulajdonában lévő cégek (50 százaléka), legkevésbé pedig a külföldi többségi tulajdonosokkal rendelkező cégek éltek ezzel a lehetőséggel (31 százaléka). A méltányossági kérelemmel élők átlagos arányától méret szerint leginkább a 101–200 fő közötti cégek különböztek, ezeknek csak 27,3 százaléka élt ezzel a lehetőséggel.

1997 óta a cégek 22,8 százalékanak volt valamilyen vitás ügye az APEH-hel (a cégre vonatkozó APEH-határozat vagy az adójogszabályok eltérő értelmezése miatt). A vitás esetek mintegy 62 százalékaiban a vita fél éven belül lezárult; további 15 százaléka esetében fél és egy év közötti időt, 10 százaléka esetében pedig egy évnél is hosszabb időt vett igénybe a vita rendezése. A viták további 13 százaléka pedig még a megkérdezés időpontjában is tartott.

A vitás ügybe bonyolódó nagy (301 fő feletti) cégek 33 százalékos aránya mintegy a duplája volt a 100 fő alatti cégek körében előforduló viták arányának.²¹ A viták rendeződése is a nagyvállalati körben volt a leghosszadalmasabb: míg 300 fő alatt minden méret szerinti csoportban a viták 65-75 százaléka rendeződött fél éven belül, ebben a kategóriában csupán a viták mintegy negyedének a végére került pont ennyi időn belül. A megkérdezés előtti három éven belül a cégek több mint 5 százaléka nem érte be az APEH-en belüli felülvizsgálati, jogorvoslati lehetőségekkel, hanem, mivel azok eredményével elégedetlen volt, perre vitte az adóhatósággal fennálló jogvitáját. Az APEH-hel szembeni peresedésre való hajlandóság a magyar magánszemélyek többségi tulajdonában álló cégek körében az átlagnál jóval alacsonyabb (2,3 százaléka) volt. Méret szerint vizsgálva ugyanakkor a legnagyobb, azaz a 301 főnél nagyobb cégek esetében az átlagos szintet több mint kétszeresen meghaladó (11 százalékos) perindítási arány volt tapasztalható.

²¹ Véleményük szerint ez sem értelmezhető egyértelműen a nagyvállalatok gyengébb adózási fegyelme utaló eredményként – inkább arról lehet szó, hogy a nagyobb vállalatok inkább rendelkeznek olyan erőforrásokkal és jogi szakértőkkel, amelyek birtokában a siker reményében kezdenek bele egy jogvitába az adóhatósággal.

4. Vállalati jellemzők, szerződéses fegyelem és adózási magatartás

4.1. Modellek és hipotézisek

Tanulmányunk 2.2. fejezetében foglalkoztunk a szerződéses fegyelem és adózási magatartás időbeni alakulásával, de ott nem vizsgáltuk, hogy a cégek különböző csoportjaira mennyire jellemző ez a magatartás, illetve, hogy az e tekintetben észlelt változások milyen erősséggel mentek végbe a cégek különböző csoportjaiban. A következőkben erre a kérdésre kívánunk választ adni úgy, hogy a szerződéses fegyelem és az adózási magatartás mutatóinak alakulását vizsgáljuk különböző vállalati paraméterek hatásait egyidejűleg figyelembe véve. Ehhez egységes szerkezetben összekapcsoljuk a három adatfelvételünk adatbázisát, és a különböző vállalati paramétereknek az eredményváltozókra gyakorolt hatásait logisztikus regressziós modellek segítségével vizsgáljuk. Eredményváltozóink az adózási és szerződéses fegyelem megszegésének előfordulása, az alacsony bérszinten való foglalkoztatás, a béren kívüli juttatásoknak a kifizetett bérhez viszonyított aránya, az adórendszer változásának vállalati megítélése, a vevők részéről a rendszeres késedelmes fizetés előfordulása, valamint az üzleti partnerek körében a számla nélküli értékesítés előfordulása lesznek. (A változók részletes leírását és a megkérdezett cégek ezek szerinti megoszlását lásd a *Függelék F5. részében!*)

Az alkalmazott modellek az (1) formában írhatók le:

$$\text{Prob}(SZFAM_j = 1) = 1/(1 + e^{-Z_j}) \quad (1)$$

Ahol $SZFAM_j$ a szerződéses fegyelmet, illetve adózási magatartást mérő j -edik indikátor. Az (1)-ben Z_j i számú magyarázó változó esetén így írható le:

$$Z_j = B_0 + B_1X_{1j} + B_2X_{2j} + \dots + B_{ij}X_{ij}$$

A magyarázó változókhoz tartozó, a modellek segítségével becsült *koefficiens*ek megadják, hogy ezek egységnyi változásai mennyivel változtatják a vizsgált esemény (függő vagy eredményváltozó) bekövetkezéséhez kapcsolódó esélyhányados logaritmusait:

$$\log[\text{prob}(SZFAM_j = 1)/(\text{prob}(SZFAM_j = 1))] = B_{0j} + B_{1j}X_{1j} + B_{2j}X_{2j} + \dots + B_{ij}X_{ij}$$

Az eredményeket úgy adjuk majd meg (12. táblázat), hogy a magyarázó változók egy egységnyi változásának a függő változó esélyhányadosára gyakorolt hatását közöljük:

$$\text{prob}(SZFAM_j = 1)/(\text{prob}(SZFAM_j = 1)) = e^{B_{0j}} + e^{B_{1j}X_{1j}} + e^{B_{2j}X_{2j}} + \dots + e^{B_{ij}X_{ij}}$$

A magyarázó változók között a felvétel éve (1996, 1998, 2001), a cégek ágazata, nagysága és többségi tulajdonos típusa mellett az export nettó árbevételen belüli arányát, valamint a várható létszámváltozás mutatóját szerepeltetjük. Azt várjuk, hogy az egymást követő

felvételekben számottevően eltérő legyen a vizsgált indikátorok értéke. Pontosabban azt, hogy a szerződéses és az adózási fegyelem, az adórendszer változásának megítélése és a késedelmes fizetés, valamint a számla nélküli értékesítés egyébként azonos jellemzővel bíró cégek esetében is valamiféle – javuló, illetve csökkenő – időbeli tendenciát mutat majd, azaz a különböző eséllyel következik be az eltérő időpontokban végrehajtott felvételeknél.

A táblázatelemzés korábban már bemutatott eredményeivel összhangban az adózási, a szerződéses fegyelem megsértése és a rejtett gazdaságban való részvétel esetében is a külföldi tulajdonban lévő cégekre számottevően alacsonyabb esélyhányadosokat várunk, azaz az a hipotézisünk, hogy ezek az események a külföldi tulajdonban lévő cégek körében számottevően ritkábban fordulnak elő, mint más cégek esetén.

Harmadrészt a cégnagyság hatásának is számottevőnek kell lennie. Azt várjuk, hogy a kisebb cégek adózási fegyelméje lazább, és üzletfelek is nagyobb valószínűséggel vesznek részt a rejtett gazdaságban. Mivel többségük hitel nélkül, saját forrásból finanszírozza működését, ami sebezhetőbbé teszi őket a likviditási problémák esetén, ezért az adórendszer változásai is erőteljesebben érinti e cégek pénzügyi helyzetét, mint a nagyobbakét.²² Továbbá a számla nélküli értékesítés várt valószínűsége is magasabb e cégek partnerei körében, mint a nagyobb cégek üzletfeleinél.

Negyedrészelt feltételezzük, hogy a rövid távú üzleti várakozások (amit a cég létszámának várható alakulásával mérünk) szorosan összefüggenek a szerződéses és az adózási fegyelem alakulásával: minél kedvezőbbek a cég várakozásai, annál kisebb az alacsony bérszinten foglalkoztatottak, és annál nagyobb a béren kívüli juttatások aránya. Azt is feltesszük, hogy kedvezőbb piaci helyzet mellett a cég kevésbé sérti meg az adózási fegyelmet, és ekkor az adórendszerben bekövetkező változások is kevésbé érintik.

Az ötödik tényező az export aránya. Itt azt várjuk, hogy ennek növekedése csökkenti a szerződéses kötelezettség megszegésének valószínűségét: minél nagyobb az export aránya, annál kevésbé teheti meg a cég azt, hogy a szállítási határidő után szállítson, és annál kevésbé fordul elő az is, hogy a vevő késedelmesen fizessen. Ezenkívül az exportarány növekedésével az üzleti partnerek körében a számla nélküli értékesítés előfordulásának csökkenésére is számíthatunk.

4.2. Becslések

A fenti hipotéziseket ellenőrző becsléseink eredményeit a 12. táblázat tartalmazza. A (szállítási szerződések vizsgálatára leszűkített) szerződéses fegyelem megsértésének valószínűségében az időtényező hatása számottevő és a várt irányú: ez a jelenség jóval gyakoribb volt 1996-ban és 1998-ban, mint 2001-ben. Ezen túl azonban csak az export arányánál láthatunk számottevő hatást, de ott sem a várt irányban: a felvétel idején nem exportáló cégek esetében számottevően alacsonyabb mértékű volt a szerződéses fegyelem megsértése, mint az exportra is termelők körében. Ez a hatás azonban nem egyértelmű (nem

²² A magyar kis- és közepes vállalkozások krónikus forráshiánnyal küzdenek, és gazdasági súlyúknál sokkal kisebb arányban részesednek a vállalatoknak kihelyezett összes hitelből. Míg az összes foglalkoztatott 69 százalékát alkalmazzák, és a GDP-hez körülbelül 45 százalékban járulnak hozzá, addig 2001 végén a vállalati hitelek teljes állományának mindössze 35 százalékát folyósították e vállalatcsoportnak (lásd Árvai, 2002).

lineáris): az export arányának növekedése már alig van érzékelhető hatással a szerződéses fegyelemre.

A különböző ismérvek alapján képzett vállalatcsoportok szerinti hatások jelentéktelensége miatt arra hajlunk, hogy úgy írjuk le a szerződéses fegyelemnek a megfigyelt időszakbeli javulását, mint egyöntetű, minden cégcsoportra egyaránt jellemző folyamatot. Nem játszott ebben szerepet sem a tulajdonos típusa (*corporate governance*), sem a vállalatnagyság, de a piaci orientáció (exportarány) hatása sem volt egyértelműen kimutatható.

12. táblázat: A szerződéses, adózási fegyelem és adózási magatartás becslései (logit modellek) – a magyarázó változók egységnyi változásának a függő változó esélyhányadosára gyakorolt hatása

Megnevezés	Szerződéses fegyelem megsértése, elmúlt két év	Adózási fegyelem megsértés e, elmúlt két év	Béren kívüli juttatás > 5 százalék	Alacsony bérszinten történő foglalkoztatás előfordulása	Adórendszer változása veszély az üzleti kalkulációra	Üzletfelek (vevők) legalább 10 százaléka késve fizet	Üzletfeleknél számla nélküli értékesítés előfordulása
	BCD	BFISC	FRBEND	SWD	VUKBD	LATEVD	SZNPD
<i>Év</i>							
1996	3,10**	2,24**	0,65*	3,80	4,78**	2,59**	1,16
1998	1,82 ⁺	1,34	1,21	(ref.)	2,18**	0,33	1,10
2001 (referencia)	–	–	–	Hiányzó	–	–	–
<i>Ágazat</i>							
Feldolgozóipar	1,37	1,56 ⁺	0,99	0,91	0,89	1,58 ⁺	0,74
Építőipar	1,87	2,20**	1,52	0,23**	1,09	1,61	0,98
Kereskedelem (referencia)	–	–	–	–	–	–	–
<i>Többségi tulajdonos típusa</i>							
Külföldi	0,53	0,53 ⁺	0,65	0,26**	0,70	0,90	2,45 ⁺
Hazai cég	1,11	0,98	0,96	0,61	0,66	1,61	3,20*
Magyar magánszemély	0,87	1,04	0,75	1,79	1,17	1,17	3,83**
Közösségi	0,76	1,28	1,24	0,79	1,02	2,07	3,15 ⁺
Vegyes (referencia)	–	–	–	–	–	–	–
<i>Méret (foglalkoztatottak)</i>							
– 99 fő	0,79	2,13**	0,58**	0,92	1,41 ⁺	0,80	0,81
100–249 fő	0,71	1,37	0,75	0,82	1,24	0,77	0,99
250 fő – (referencia)	–	–	–	–	–	–	–
<i>Létszámváltozás</i>							
Csökkenett	1,08	1,16	0,90	1,72*	1,08	0,94	0,76
Nem változott	0,61	0,68	1,11	1,38	0,82	0,64	0,95
Nőtt (referencia)	–	–	–	–	–	–	–
<i>Export arány (százalék)</i>							
Nincs export	0,40 ⁺	0,50**	0,86	1,05	1,11	1,38	1,38
1–20	0,98	0,59*	0,83	0,90	1,27	2,10**	2,17**
21–50	1,06	1,12	0,92	0,97	1,11	3,29**	1,22
51– (referencia)	–	–	–	–	–	–	–
N	845	839	793	548	837	745	807
–2 Log Likelihood	547,95	959,92	1064,42	536,67	1054,00	780,155	762,20
Model Chi – Square	37,87	68,97	30,797	94,56	103,22	156,277	27,38
Chi sign.	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,03
Pseudo R ²	0,065	0,067	0,028	0,150	0,089	0,167	0,035

+: $p < 0,1$,
 *: $p < 0,05$,
 **: $p < 0,01$.

Csupán az adózási fegyelem egyik megközelítésének, a késedelmes adófizetés előfordulásának tudtuk az időbeli alakulását is megvizsgálni.²³ Erre vonatkozóan ugyancsak jelentősek voltak az időbeli hatások. 1996-ban számottevően magasabb volt az adózási fegyelem ezúton történő megsértésének valószínűsége, mint 2001-ben. (1998 is beleillik ebbe a trendbe, de a különbség közte és a 2001. évi becslési érték között nem szignifikáns). Bizonyos ágazati hatások is megfigyelhetők itt: a kereskedelmi cégeknél fordult elő legkevésbé az adózási fegyelem ily módon történő megsértése, *leginkább pedig az építőipari cégekre jellemző ez.*

Az adófizetés pontossága esetében korábbi elemzéseinkkel (Tóth–Semjén, 1996, 1998) megegyezően azt is láthatjuk, hogy *a többségében külföldi tulajdonban lévő cégek adózási fegyelme e tekintetben jobb, mint a többi cégé* (bár e hatás csak 10 százalékos szinten szignifikáns): e körben fordulnak elő legkevésbé adóhátralékok. Ugyancsak megerősíthetjük korábbi megfigyeléseinket a cég nagyságának hatásával kapcsolatban: a kisebb cégek (100 fő alattiak) esetében gyakoribb az adóhátralékok, a nem határidőre történő adófizetés előfordulása, mint a nagyokéban. Az export hatása ellentétes várakozásainkkal: a magasabb exporthányad növeli az adózási fegyelem vizsgált oldalának, az adófizetés pontosságának megsértési valószínűségét. Vagyis az exportáló cégek arányának, illetve az export nettó árbevételén belüli részarányának a vizsgálati időszak alatt bekövetkezett számottevő növekedése ellene hatott az adófizetési pontosság javulásának. E hatás konkrét okait illetően nincs kielégítő magyarázatunk.²⁴

A késedelmes adófizetés becslésében tehát az időbeli változás mellett bizonyos vállalatszerkezeti hatások is megfigyelhetők: minél inkább nő a külföldi tulajdonban lévő cégek aránya a magyar gazdaságban, *ceteris paribus* annál inkább fizetik pontosan a cégek adóikat. Az exportarány esetében azonban ezzel ellenkező irányú hatást láthatunk: az export arányának növekedésével együtt nő a késedelmes adóbefizetés valószínűsége is. Az időbeli hatás egyértelmű kapcsolatban áll a makrogazdasági helyzet javulásával, az 1997–2001 között megfigyelhető jelentős ütemű GDP-növekedéssel. Ez a magyar vállalkozások szinte minden csoportjában az üzleti várakozások javulásával párhuzamosan a cégek likviditási helyzetének javulását eredményezte, ami a késedelmes adóbefizetés ritkulásával járt együtt.

Az adóelkerülés két mutatóját is vizsgáljuk logit modelljeinkkel: a béren kívüli juttatások²⁵ összegének bérekhez viszonyított arányát és az alacsony (minimálbérhez közeli) bérszinten

²³ A 3.2. alfejezetben már említettük, hogy az adó késedelmes befizetése csak egyik, és nem is legjelentősebb megnyilvánulása az adózási fegyelemnek, következésképpen önmagában csak igen kevésbé alkalmas az adózási fegyelem alakulásának jellemzésére. A 3. fejezetben 2001. évi adatok alapján más oldalról (például az adóhiányok előfordulása alapján) is elemeztük a kérdést, és a korábbiaktól részben eltérő következtésekre jutottunk. Összehasonlítható adataink sajnos azonban csak erre az egyetlen tényezőre, az adóhátralékokra vannak, ezért a jelenség időbeli alakulását csak erről az oldalról tudjuk – tökéletlenül – megragadni.

²⁴ Elképzelhető, hogy a számos esetben – ha az exportáló magyar cég piaci helyzete nem túl erős – az exportra történő értékesítés csak azon az áron valósulhat meg, ha a cég nem kellő likviditású vevők részére is szállít; ilyenkor az exportárbevétel késedelmes befolyása negatív hatású lehet a cég likviditására, és ez magyarázhatja a késedelmes adófizetést. Adataink azonban nem adnak módot e hipotézisünk ellenőrzésére, ezért ez egyelőre nem több gondolat kísérletnél.

²⁵ Azzal párhuzamosan, ahogy a magyar adórendszer mind érettebbé vált, az adóalap szélesítése magával hozta a legtöbb béren kívüli juttatás adózási szempontból vett előnyösségének jelentős csökkenését, illetve megszűnését. Éppen ezért a béren kívüli juttatások előfordulási gyakorisága az idő múlásával mind kevésbé fogható fel az

való foglalkoztatás előfordulását. Az utóbbi tényező vizsgálatát az a hipotézis indokolja, hogy a minimálbérhez közeli bérszinten való foglalkoztatás viszonylag magas elterjedtsége az esetek jelentős részében egy olyan „kevert díjazási csomag” létezésére vezethető vissza, ahol a legálisan fizetett, bejelentett bér mellett a munkavállaló zsebbe kapja meg munkabérének másik (nem egyszer jelentősebb) részét.

A két jelenség becslésének eredményei eltérő mintát mutatnak. A béren kívüli juttatások esetében azt látjuk, hogy ennek jelentősége az időben nő: a béren kívüli juttatások aránya a cégek egyre nagyobb részében halad meg egy küszöbértéket (a kifizetett bér 5 százalékát). Ez értelmezhető úgy is, hogy a cégek egyre nagyobb hányada él a legális adóelkerülési lehetőségek alkalmazásával, és a vizsgálati időszakban áttér az adó minimalizálásának durva és nem megengedett módszereiről (adócsalás) a kifinomultabb, a legális adótervezésre építő módszerek (adóelkerülés) alkalmazására. Ezt a magyarázatot alátámaszthatja az is, hogy a béren kívüli juttatások módszerét ritkábban alkalmazzák a kisebb cégek, amelyekben kevesebb erőforrás áll rendelkezésre a kedvezőbb adózási lehetőségek felkutatására és az ezt kihasználó díjazási elemek alkalmazására. Elképzelhető azonban a jelzett aránynövekedés olyan magyarázata is, amely arra épül, hogy a gazdasági klíma javulásával egyszerűen mind több cég engedheti meg magának, hogy dolgozói számára jelentősebb mértékben nyújtson béren kívüli juttatásokat, amelyek elsődleges motivációja mind kevésbé az adókerülési szándék,²⁶ s egyre inkább a minőségi dolgozók megtartásáért folyó éleződő verseny. Ebben az esetben a számottevő béren kívüli juttatások magasabb előfordulási aránya a nagyobb cégek esetében is értelemszerűen teljesen más megvilágításba kerül.

A kirívóan alacsony bérszinten való foglalkoztatás – a bérfizetéshez kapcsolódó adóterhek és járulékok csökkentésének másik módja, ami mögött az esetek jelentős részében a háttérben feltehetően az adócsalás „kiszereződése” húzódik meg – egyszerű kapcsolatban áll a cégek saját üzleti helyzetük alakulására vonatkozó várakozásaival. Ahol a cég piaci pozíciójának megrendülése hatására elbocsátást fontolgatnak, ott nagyobb valószínűséggel fordul elő ez a jelenség, mint ott, ahol a kedvező kilátások nyomán a létszám bővítését tervezik. E hatáson kívül a külföldi tulajdon esetében látunk még számottevő különbséget: *a külföldi tulajdonban lévő cégek esetében számottevően ritkább ez a jelenség, mint a többi cég esetében.*

Annak megítélése, hogy milyen az adórendszernek a cég üzleti számításai biztonságára gyakorolt esetleges negatív hatása egyértelműen erős kapcsolatot mutat az idő múlásával (a felmérés időpontjával): a hatás erőssége az egymást követő felvételekben gyakorlatilag feleződik. Ez jól mutatja, hogy a vizsgált időszak öt éve során a cégek véleménye az adórendszerrel alapvetően és pozitív irányban változott. Ez az egyes cégcsoportok mindegyikében megfigyelhető tendencia feltehetően valamilyen mértékig az adórendszerben bekövetkező változásokkal, az adótörvények egyértelműbbé válásának és az adóigazgatás „professzionizálásának” tudható be, másrészt azonban alighanem nagyban tükrözi a kedvezőbb makrogazdasági helyzet következtében javuló üzleti várakozások és helyzetmegítélés pozitív hatását is. *Javuló üzleti kilátások esetén még egy, a korábbival*

adókerülési szándék érvényes indikátoraként.

²⁶ Annál is inkább, mivel e juttatások után a legtöbb esetben épp a juttatást nyújtó cégnek kell befizetni a kieső személyi jövedelemadót. (V. ö. az előző lánjegyzettel!)

azonos mértékben átláthatatlan és változékony adórendszer is kevésbé érinti hátrányosan a vállalkozások üzleti helyzetét.

Hozzá kell ehhez tenni, hogy a kisebb cégeknek az adórendszerre való fokozott érzékenysége mindvégig megfigyelhető az időszak során. *Az adórendszer bonyolultsága és kiszámíthatatlansága a kisebb cégeket számottevően jobban zavarja, mint a nagyobbakat, jobban befolyásolja üzleti döntéseiket és kilátásaikat.* Ez a megfigyelés komoly érvt szolgáltat az egyszerűsített adózási módszerek (mint például az egyszerűsített vállalkozási adó, eva) kisebb cégek körében történő bevezetése és alkalmazása mellett.

A vevők körében tapasztalható késedelmes fizetés előfordulását becslő modell nem szolgált egyértelmű eredménnyel: a vizsgált jelenség (a vevők gyakori – 10 százalékot is meghaladó arányú – késedelmes fizetése) magyarázatában az időtényező jelentős szerepet játszott, és alapvetően a várt irányban, a késedelmes fizetés gyakorisága 1996 és 2001 között egyértelműen jelentősen csökkent. Hozzá kell tenni azonban, hogy 1996 és 1998 közt még nagyobb volt a késedelmesen fizető vevők csökkenése – 1998 után a jelenség ugyanis újra jellemzőbbé vált, bár 2001-ben is messze elmarad 1996-os szintje mögött. Ez az eredmény kissé meglepő a cégek saját fizetési fegyelmének javulását mutató korábbi megállapításaink fényében (vö. 5. ábra és 5. táblázat). Elképzelhető, hogy ezt a hatást a piac (vevők) szerkezetében bekövetkező változásoknak tulajdoníthatjuk. Eredményeinkből az is egyértelműen kitűnik, hogy a döntően exportra termelő cégek vevői szignifikánsan kisebb arányban fizetnek késve, mint a döntő részben belföldre szállító cégeké. Ebből arra következtethetünk, hogy a hazai cégek szerződéses fizetési fegyelme számottevően rosszabb volt a vizsgált időszak alatt, mint az exportpiacok (döntően az EU) cégeié.

Az üzletfelek rejtett gazdaságban való érintettsége (a számla nélküli értékesítés előfordulásának gyakorisága körükben) alapvetően nem mutat szignifikáns kapcsolatot az időtényezővel, bár 1996-ban némileg gyakoribb volt, mint 2001-ben. Az 1996–2001 között megfigyelhető csökkenő tendencia nem önmagában az idő múlásához, hanem elsősorban *piacszerkezeti változáshoz, az exportarány a vizsgálati időszak alatt bekövetkezett növekedéséhez köthető.* A túlnyomórészt, illetve teljesen belföldre szállító cégek (amelyek árbevételének kevesebb mint 20 százalékát adja az export) üzletfelei (beszállítói) körében ugyanis számottevően gyakoribb e jelenség előfordulása, mint a döntően exportra termelők üzletfelei között. Emellett a magyar magánszemélyek tulajdonában lévő cégek üzletfeleinél, beszállítóinál fordul elő ez leginkább. Azt korábbi kutatások (Tóth, 1998) eredményeiből tudjuk, hogy az ilyen cégek beszállítói általában kisebb cégek és ugyancsak magyar magánszemélyek tulajdonában vannak.

A logit becslések eredményei alapján tehát elsősorban a szerződéses és az adózási fegyelem, valamint az adórendszer vállalati megítélése esetében lehet szignifikáns időbeli hatást kimutatni.

A külföldi tulajdon hatása két esetben volt megragadható: az adózási fegyelem megsértésében és az alacsony bérszinten való foglalkoztatásban. Mindkét esetben, ha a cég többségi külföldi tulajdonban van, akkor ez csökkenti a vizsgált negatív jelenség esélyhányadosát. A szerződéses fegyelemmel és az üzleti partnereknek a rejtett gazdaságban való részvételével kapcsolatban nem mutatható ki e tényező számottevő hatása.

A foglalkoztatottak számával közelített cégméret egyértelmű negatív hatással van az adózási fegyelem megsértésének valószínűségére és a nagyobb arányú béren kívüli juttatás alkalmazásának előfordulására. Ezenfelül a fontos az adórendszer megítélésében is: a kisebb cégek üzleti helyzetét érzékenyebben érinti az adórendszer átláthatatlansága és gyakori módosulása, mint a nagyobb cégekét. A cégek létszámnagysága szerint az üzleti partnerek rejtett gazdaságban való részvételi gyakorisága azonban nem tér el egymástól szignifikánsan.

A létszámváltozásokkal közelített üzleti helyzet hatását csak az alacsony bérszinten való foglalkoztatás elterjedésében érthetjük tetten, sem a szerződéses, sem pedig az adózási fegyelem alakulásában nem játszott ez szerepet. Elképzelhető, hogy itt a választott indikátor (foglalkoztatás változási iránya a megkérdezés előtti időszakban) nem igazán alkalmas az üzleti helyzet és főleg nem az azzal kapcsolatos várakozások jellemzésére, és amennyiben valamilyen más, a jelen és várható üzleti helyzetet jobban leíró mutatót vizsgálnánk (például nyereségességet vagy az üzleti helyzet szubjektív megítélését), más eredményt kapnánk.

Az export árbevételen belüli aránya a szerződéses fegyelem esetében nem mutatja a várt hatást: meglepő, de a nem exportáló cégek szerződéses fegyelme határozottan jobbnak tűnik, mint a többieké – ezen túl viszont az exportáló cégek körében az export arányának gyakorlatilag semmiféle hatása nincs (1 körüli esélyhányadosok, nem szignifikáns hatások).

Az adózási fegyelem megsértésével kapcsolatban a várttal ellentétes irányú hatást tapasztalhatunk: a 20 százalékos alatti exportarány (beleértve a 0 exportot is) az átlagosnál jobb adózási fegyelemmel párosult. (A 20 százalékos feletti tartományban már kimutatható volt az exportarány növekedésének enyhe hatása az adózási fegyelem javulására, de ez a hatás nem volt szignifikáns.) Az üzleti partnerek körében előforduló számla nélküli értékesítés előfordulását az exportarány növekedése csökkenti.

5. Következtetések

Tanulmányunk eredményei alapvetően pozitív és rég várt változásról tudósítanak: 1996–2001 között csökkent a rejtett gazdaság hatóköre a magyar gazdaság teljesítménye szempontjából meghatározó jelentőségű (az összes GDP mintegy 70 százalékát adó) vizsgált vállalati körben, és javult a cégek szerződéses és adózási fegyelme is. Ha figyelembe vesszük más empirikus kutatások eredményeit (*Lackó, 2000; Sik, 2000*), akkor az állításunkat úgy is megfogalmazhatjuk, hogy 1996–2001 között folytatódott és tovább erősödött a rejtett gazdaság súlyának csökkenő tendenciája a magyar gazdaságban.

A rejtett gazdaság minden megfigyelt indikátorát tekintve jelentős csökkenést érzékelünk. A vállalatok úgy észlelték, hogy csökkent a számla nélküli értékesítés elterjedtsége mind a magyar gazdaság egészében, mind a megkérdezett cégek üzletfelei és versenytársai körében. Ennek megfelelően csökkent a versenytársak rejtett gazdaságban való részvételének az adott cég versenyképességére gyakorolt negatív hatása is. Becslésünk szerint 1998-hoz képest nagy valószínűséggel csökkent az adócsaló cégek aránya is.

A cégek szerződéses és adózási fegyelmének javulása arra mutat, hogy a transzformációs visszaesés után a gazdasági fellendülés megindulásával tovább folytatódott a puha költségvetési korlát szindróma visszaszorulása. E kedvező tendenciát azonban éppen a magyar gazdaság szempontjából kiemelkedően fontos vállalati szféra, az exportra termelő cégek magatartása bizonyos mértékig korlátozhatja: a szállítási szerződések megszegése gyakoribb az exportáló cégek körében, mint a nem exportálók esetében. Az exportarány növekedése sem hat egyértelműen pozitív módon a késedelmes adófizetés előfordulására. Eredményeinkből ugyanakkor az is egyértelműen kitűnik, hogy a döntően exportra termelő cégek vevői szignifikánsan kisebb arányban fizetnek késve, mint a döntő részben belföldre szállító cégek. Emellett a dominánsan exportra termelő cégek üzletfelei az átlagnál inkább tartózkodnak a rejtett gazdaságban való részvételtől – ez pedig arra utal, hogy e tartózkodás feltehetően magára a kérdéses cégcsoportra is érvényes.

A rejtett gazdaság súlyának általunk valószínűsített csökkenését véleményünk szerint alapvetően két tényező befolyásolhatta erősen: *a)* a javuló/jó hosszabb távú üzleti kilátások és *b)* a magyar gazdaság növekvő integráltsága az alacsonyabb szintű rejtett gazdasággal bíró európai gazdaságba. Az első tényező hatása a legális gazdaságban és a rejtett gazdaságban elérhető várható nettó hozamok egymáshoz viszonyított arányainak átrendeződésével függ össze. A kedvező üzleti kilátások, a növekvő GDP növelik a legális gazdaságból származó várható jövedelmeket. Ezzel párhuzamosan javulhat az adóellenőrzési munka színvonala is (a gazdasági növekedés ugyanis lehetővé teszi az adóadminisztráció erősítését).²⁷ Ez utóbbi pedig növeli a rejtett gazdasághoz kapcsolódó költségeket. Amennyiben a növekedés az

²⁷ Korábbi, a kilencvenes évek adóadminisztrációval foglalkozó kutatásaink (*Semjén, 2001*) az adóellenőrzés ráfordításainak növekedését, növekvő professzionalizmusát, valamint a jelen vizsgálat szempontjából releváns vállalati körben az ellenőrzési valószínűségek növekedését mutatták az 1996 utáni időszakban. A GDP-hez viszonyított ellenőrzési bevételek (feltárt adókülönbözet) azonban 1993–1997 között csökkentek, majd pedig a korábbinál jóval alacsonyabb szinten stabilizálódtak. Az adóellenőrzés jelzett „hatékonyságromlása” feltételezéseink szerint éppen a rejtett gazdaság kiterjedésének csökkenésével volt magyarázható.

átlagos vállalati adóterhelés csökkenésével is párosul (ami egy felívelő periódusban valószínűsíthető, s amire az utóbbi időszak adópolitikája több példát mutat), e két tényező együttesen már a rejtett gazdasághoz kapcsolódó nettó előnyök jelentős csökkenését eredményezheti.

Az európai gazdaságba való integráltság erősödése is a magyarországi rejtett gazdaság csökkenésének irányába hat. Láttuk, hogy egyrészt nőtt az exportáló cégek aránya a magyar gazdaságban, másrészt az exportálók esetében nőtt az átlagos exportarány is. Az exportorientált vállalatok esetében pedig mind a vásárlások (input), mind pedig eladások (output) oldalán érvényesül a piacszerkezet rejtett gazdaságban való részvételt csökkentő hatása. Az inputoldalán ugyanis a magyar export viszonylag magas importtartalma miatt nem sok lehetőség van a számla nélküli vásárlásra (az import esetében ugyanis erre gyakorlatilag nincs lehetőség). A kibocsátás oldalán a számla nélküli eladások lehetőségét jelentősen csökkenti az exportpiacok jelentőségének növekedése (e hatás érvényesülését empirikus eredményeink is alátámasztották), és ebbe az irányba hat az európai integráció is.

A rejtett gazdaság kiterjedésének csökkenésére utaló jelek mellett eredményeink arra is rávilágítanak, hogy 1996–2001 között lényegesen javultak a kormányzati adópolitikával és adóigazgatással kapcsolatos vállalati vélemények. A vállalkozások a korábbiakhoz képest átláthatóbbnak és világosabbnak érzékelik az adótörvényeket; az adórendszer kiszámíthatóbbá vált, és lényegesen javult az adóigazgatás (az APEH) munkájának megítélése. Ezzel párhuzamosan csökkent az informális kapcsolatok – és feltehetően a korrupció - szerepe a vitás adóügyek elintézésében.

A három vállalati felvétel elemzése során kapott becslési eredmények arra is rámutattak, hogy az adórendszer átláthatatlansága, illetve gyakori változtatása számottevően érzékenyebben érinti a kisebb cégeket, jobban veszélyezteti biztonságos üzleti kalkulációjukat, és ezzel inkább rontja üzleti kilátásaikat, mint a nagyobb cégeké. Bár a kisvállalkozások nem voltak a kutatás célcsoportja, joggal feltételezhetjük, hogy a cég méretének a közepes és nagy cégek körében kimutatott, az adórendszer az üzleti kalkuláció biztonságára gyakorolt hatása nem korlátozódik az általunk vizsgált vállalati körre, hanem e hatás ugyanúgy vagy még erőteljesebben érvényesül a felmérésünkben nem vizsgált kisebb cégek esetében is. Eredményeik alátámasztják az adórendszer átláthatóságának versenyképességet befolyásoló szerepét, továbbá a kisebb vállalkozások esetében az egyszerűsített adózási formák bevezetésének pozitív hatásait.

Irodalom

- Allingham, M. G.–Sandmo, A. (1972): Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, No. 1. 323–338. o.
- Alm, J. (1988): Compliance costs and the tax avoidance-tax evasion decision. *Public Finance Quarterly*, Vol. 16. No. 1. 131–66. o.
- Árvai Zsófia (2002): A vállalatfinanszírozás új fejlődési irányai. Magyar Nemzeti Bank: Tanulmányok a bankszektor középtávú fejlődési irányairól, MNB Mûhelytanulmányok, 26. MNB, Budapest, 91–111. o.
- Bornemissza Eszter–Csepeli György (1998): A válaszcázás kiküszöbölése. *Szociológiai Szemle*, 2. 67–81. o.
- Bowles, R. A. (1999): Tax Policy, Tax Evasion and Corruption in Economies in Transition. In: Feige, E. L.–Ott, K. (szerk.): *Underground Economies in Transition. Unreported activity, tax evasion, corruption and organized crime*. Ashgate, Aldershot, Brookfield 67–86. o.
- Cowell, F. A. (1990): *Cheating the Government. The Economics of Evasion*. The MIT Press, Cambridge, Mas.–London, 267 o.
- Feige, E. L. (1997): Underground Activity and Institutional Change: Productive, Protective, and Predatory Behavior in Transition Economies. In: Nelson, J. M.–Tilly, Ch.–Walker, L. (szerk.): *Transforming Post-communist Political Economies*. National Academy Press, Washington, D.C.
- Fox, J. A.–Tracy, P. E. (1986): *Randomized Response. A method for sensitive Surveys*. SAGE, Quantitative Applications in the Social Sciences.
- Klitgaard, R. (1988): *Controlling Corruption*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- Kornai János (2001): Hardening the budget constraint: The experience of the post-socialist countries. *European Economic Review*, Vol. 45. No. 9. október, 1573–1599. o.
- Lackó Mária (2000): Egy rázószektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 1. MTA KTK, Budapest, február, 81 o.
- McLure, C. Jr.–Baczko, T.–Fischer, J.–Venyš, L.–Semjén A. (1995): *Tax Policy in Central Europe*. International Center for Economic Growth, San Francisco, 177 o.
- Sandmo, A. (1981): Income Tax Evasion, Labour Supply, and the Equity–Efficiency Tradeoff. *Journal of Public Economics*, 16. 265–288. o.
- Semjén András (1998): A magyar adórendszer problémái a vállalkozások szemszögéből. *Külgazdaság*, XLVII/6. 27–47. o.

- Semjén András* (2001): Az adóadminisztráció eredményessége és a rejtett gazdaság. *Közgazdasági Szemle*, XLVIII/3. 219–243. o.
- Semjén András–Szántó Zoltán–Tóth István János* (2001): Adócsalás és adóigazgatás. Mikroökonómiai modellek és empirikus elemzések a rejtett gazdaságról. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 3. MTA KTK, Budapest, február, 120 o.
- Semjén András–Tóth István János* (1997): Vállalkozások fiskális környezete és annak hatásai. Társaságok adózással kapcsolatos magatartása. MTA KTI, Kutatási jelentés az IKIM számára, Budapest, február, 61. o.
- Sik Endre* (2000): KGST-piacok és feketemunka – Magyarország 1999. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 2. MTA KTK, Budapest, július, 29 o.
- Szántó Zoltán–Tóth István János* (2001): A rejtett gazdaság és az ellene való fellépés tényezői. *Közgazdasági Szemle*, XLVIII/3. 203–218. o.
- Thomas, J. J.* (1992): *Informal Economic Activity*. LSE Handbooks in Economics. Harvester Wheatsheaf, New York–London–Toronto–Sydney–Tokió–Szingapúr, 372 o.
- Tóth István János* (1998): A magyar vállalkozások piaci kapcsolatai és rövid távú kilátásai. *Külgazdaság*, XLII/9. 30-55 o.
- Tóth István János–Semjén András* (1996): Tax Behaviour of Small and Medium-sized Enterprises. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, különszám, 67–87. o.
- Tóth István János–Semjén András* (1998): Tax behaviour and financial discipline of Hungarian enterprises. In: Csaba László (szerk.): *The Hungarian SME Sector Development Perspective*. CIPE/USAID and Kopint-Datorg Foundation for Economic Research, 103–134. o.
- Tóth István János–Sik Endre* (2002): Hidden economy in Hungary 1992-1999, *Wargo Research Papers*, 2. www.wargo.hu/kutatas2.html
- Warner, S. L.* (1965): Randomized response: A survey technique for eliminating evasive answer bias. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 60. pp. 63-69.
- Yitzhaki, S.* (1974): A note on income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, Vol. 3. No. 2. május, 201–202. o.

Függelék

F1. Az illeszkedésvizsgálat eredményei

A válaszadók mintájának illeszkedésvizsgálatához a nullhipotézis és alternatív hipotézis a következők szerint írható fel:

$$H_0: P(C_i) = P_i, \quad i = 1, 2, \dots, k \quad (\sum_{i=1, \dots, k} P_i = 1)$$

$$H_1: P(C_i) \text{ nem minden } i\text{-re egyenlő } P_i\text{-vel,}$$

ahol $P(C_i)$ egy ismérv az n elemű mintában előforduló C_i kategóriájának valószínűsége, P_i pedig az adott kategória valószínűsége a sokaságban.

Az illeszkedésvizsgálatot a cégek ágazatának és létszámának együttes megoszlása alapján χ^2 próbával végezzük el, ahol teljesül az $nP_i \geq 5$ követelmény.

A próba végrehajtásához a meghatározott szabadságfok és kiválasztott szignifikanciaszint melletti felső kritikus értéket kell meghatározni, amit a $\chi^2_{1-\alpha}(v)$ ad meg. Ebben v a próbához tartozó szabadságfok ($v = k - 1$), α pedig a kiválasztott szignifikanciaszint. Az *F1. táblázat* a nullhipotézis érvényesülését mutatja 5 százalékos szinten meg. Mivel $\chi^2_{1-0,05}(7) = 14,1$ táblázatbeli érték nagyobb, mint a kapott χ^2 értéke, ezért a két eloszlás egyezését állító nullhipotézist elfogadjuk.

F1. táblázat: A χ^2 -próba a cégek ágazat és létszám szerinti együttes megoszlása alapján

Kategória	Megfigyelt esetek	Várható megoszlás	Maradéktag
1.	79	92,2	-13,2
2.	69	68,0	1,0
3.	57	49,4	7,6
4.	31	23,7	7,3
6.	8	10,8	-2,8
7.	28	31,4	-3,4
8.	20	17,1	2,9
9.	8	7,5	0,5
Összesen	300	-	-
χ^2		6,993	
Szabadságfok		7	
Szignifikancia		0,430	

F2. A cégek megoszlása egyes fontosabb változók szerint*F2. táblázat: A felmért cégek megoszlása a fontosabb változók szerint a három vizsgálatban*

Kategóriák	1996	1998	2001
<i>Többségi tulajdonos típusa*</i>			
Külföldi (egyén vagy társaság)	19,1	20,7	27,8
Magyar magánszemély	37,5	42,4	42,8
Belföldi társaság	20,1	20,8	19,4
Közösségi (állami vagy önkormányzati)	13,3	6,6	4,3
Vegyes tulajdon**	9,9	9,5	5,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	293	300	299
<i>Méret (foglalkoztatottság, fő)</i>			
– 100	43,1	41,8	44,8
101–200	26,6	30,5	26,3
201–300	11,4	12,3	13,8
301–	19,0	15,4	15,2
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	290	295	297
<i>Az export aránya az összes árbevételben belül (százalék)</i>			
Nem exportál	45,7	42,6	33,7
1–20	27,0	18,5	19,9
21–50	12,3	12,9	15,2
51–	15,0	26,0	31,3
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	293	300	297
<i>Exportál-e?</i>			
Igen	54,6	61,2	65,3
Nem	45,4	38,8	34,7
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	293	300	291
<i>Az export részaránya a nettó árbevételben belül</i>			
Átlag (százalék)	33,9	45,8	48,3
<i>N</i>	159	178	190

*Ha egy adott tulajdonosi csoportba (típusba) tartozó tulajdonosok jegyzett tőkén belüli részesedése meghaladja az 50 százalékot, akkor ezt a csoportot tekintjük többségi tulajdonosnak,

**Ha egyik tulajdonosi kategóriába tartozó tulajdonosok részesedése sem haladja meg az 50 százalékot.

F3. táblázat: Létszámalakulás és a béren kívüli juttatások aránya

Kategóriák	1996	1998	2001
<i>A létszám változása a megelőző évhez képest</i>			
Csökken, több mint 20 százalékkal	13,6	-	
Csökken kevesebb mint 20 százalékkal	43,7	-	
Nem változott	17,8	-	
Nőtt kevesebb mint 20 százalékkal	19,6	-	
Nőtt több mint 20 százalékkal	5,2	-	
Csökken	-	37,1	35,5
Nem változott	-	16,6	26,7
Nőtt	-	46,3	37,8
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	292	300	296
<i>A béren kívüli juttatások aránya az összes bérhez viszonyítva</i>			
Legfeljebb 5 százalék	61,5	48,2	51,6
Több mint 5 százalék	38,5	51,8	48,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	278	281	275

F3. Az adócsaló cégek arányának becslése

Az adócsalás előfordulása kérdőíves módszerrel közvetlenül nem vizsgálható: egy kérdőívben nyilvánvalóan nem tehetünk fel közvetlenül erre vonatkozó kérdéseket, mivel, ha így tennénk, aligha kapnánk őszinte válaszokat. Ennek megfelelően valamilyen közvetett módszert kell alkalmaznunk. Vizsgálatunkban az empirikus szociológiában gyakran alkalmazott úgynevezett véletlenített válaszok módszerének (*randomised response technique*) eredeti változatát (Warner, 1965) használtuk az adócsalás vizsgálatára.²⁸ Ez a módszer lehetőséget ad arra, hogy különösen kínos, kellemetlen kérdésekre vonatkozó válaszok valódi gyakoriságát meg tudjuk becsülni a válaszadókra és ezen keresztül arra a sokaságra is, amelyből a válaszadókat kiválasztottuk. Ilyen kínos kérdés lehet például a szexuális orientáció, az AIDS fertőzöttség, a drogfogyasztás vagy éppen az adócsalás.

A módszer szerint a megkérdezés során a kérdezettnek egy olyan kártyacsomagot adunk, amelynek lapjai a vizsgált jelenség előfordulását illetően két ellentétes állítást tartalmazhatnak. Egy kártyán természetesen csak egy állítás szerepelhet. Miután mindkét ellentétes állítást tartalmazó kártyából megmutatunk egyet-egyet a kérdezettnek, és elmagyarázzuk neki, hogy a csomagban szereplő kártyák egyike sem tartalmazhat ettől eltérő állítást, megkérjük a válaszadót, hogy saját maga keverje össze a kártyákat, és véletlenszerűen húzzon egyet a kártyák közül, majd *anélkül, hogy a kérdezőbiztosnak ezt megmutatná*, mondja meg, hogy az ő esetében *igaz vagy hamis volt-e* a kártyán szereplő állítás. Mivel a kérdezett ily módon biztos lehet abban, hogy „igen” vagy „nem” válaszából a kérdezőbiztos semmiképpen sem következtethet közvetlenül viselkedésére, őszintén válaszolhat. Amennyiben a pozitív és a negatív állítások egy előre megadott, ismert (p) és $(1 - p)$ arányban szerepelnek a kártyákon (természetesen $0 < p < 1$), mégpedig úgy, hogy p

²⁸ A módszer újabb változatairól, ezek működéséről lásd Fox–Tracy (1986) kitűnő összefoglalását. Magyarul a módszer egyes fajtáit ismerteti Bornemissza–Csepeli (1998).

értéke nem egyenlő 0,5-tel, akkor ez a módszer alkalmas arra, hogy a két lehetséges válasz előfordulási gyakoriságából a kutató egy becslőfüggvény segítségével meghatározott pontossággal (meghatározott valószínűségi szinten) becsülni tudja a tanulmányozott rejtett jelenség tényleges előfordulási gyakoriságát a vizsgált népességben. (A 2001. évi felvétel során a korábbi felvételhez hasonlóan a $p = 0,7$ arányt használtuk.)

A módszer értelmében az adócsalók hányadát ($ACSR$) az ($F1$) becslőfüggvénnyel határozhatjuk meg:

$$ACSR = \frac{1}{2p + 1} \left(\frac{X}{n} + p \right) \quad (F1)$$

ahol $ACSR$ az adócsaló cégek becsült aránya,

p az adócsalás elkövetését beismerő ($A1$) kártyák aránya az összes kártyán belül,
 n a minta elemszáma (a mintában szereplő és válaszoló vállalkozások száma),
és X a szóban forgó kérdésre kapott „igaz” válaszok száma.

A becslőfüggvényhez tartozó varianciát pedig az ($F2$) képletből kapjuk meg:

$$V(ACSR) = \frac{1}{(2p + 1)^2} \left(\frac{f}{n} \frac{X}{n} \left(1 - \frac{X}{n} \right) + p(1 - p) \right) / N \quad (F2)$$

ahol $V(ACSR)$ az adócsalást elkövető cégek arányának becsült varianciája,

N a minta alapjául szolgáló sokaság elemszáma,

és $f = n/N$.

A becslés eredményének és varianciájának ismeretében immár meghatározhatjuk, hogy átlagosan mekkora lehet és egy előre megadott szignifikanciaszint mellett milyen intervallumon belül ingadozhat a vizsgált paraméter (az adócsaló cégek aránya) a kiválasztott sokaságban. Ennek alapján meghatározhatjuk az adócsaló cégek becsült arányát a magyarországi közepes és nagy cégek körében.

Esetünkben a kártyákon a következő két állítás valamelyike szerepelt: $A1$: „A cég működése során az elmúlt két évben előfordult, hogy adót csaltunk.” ($p = 0,7$). $A2$: „A cég működése során az elmúlt két évben nem csaltunk adót.” ($1 - p = 0,3$).

A válasz pedig kétféle lehetett: „igaz” vagy „hamis”. Mivel 10 kártyánkból 7 volt az adócsalást elismerő és 3 volt az adócsalás elő nem fordulását állító, ha valóban mindenki teljesen véletlenszerűen húzna kártyát, és őszintén válaszolna, továbbá ha a minta megfelelően nagy lenne, az igaz és a hamis válaszok arányának egyaránt a 30 százalék és 70 százalék közti intervallumba kellene esnie, mégpedig úgy, hogy összegük 100 százalék

legyen.²⁹ A három kérdőíves felmérésünk során alkalmazott, 290-300 körüli mintanagyságok azonban meglehetősen távol vannak attól, hogy a minta elemszáma elégségesen nagy legyen tekinthető a nagy számok törvénye érvényesülése szempontjából (bár önmagában a vizsgált sokaság méretéhez képest megfelelő). Éppen ezért az elméletileg várható $[0,3;0,7]$ tartományon kívül eső becslült arányok *a priori* matematikai értelemben nem tekinthetők elfogadhatatlannak.

Az adócsalásra vonatkozó kérdésre a 2001. évi felvétel esetén 258 érvényes válaszból 76 (31 százalék) „igaz” és 169 (69 százalék) „hamis” választ kaptunk.³⁰ Ezek szerint (1) alapján a megkérdezés előtti két év során adócsalást elkövetett cégek aránya átlagosan 2,5 százalékra tehető, és 95 százalékos megbízhatósági szinten a (2) alapján $2,5 \pm 14,1$ százalékos

²⁹ Ha nem csupán egyetlen véletlen realizációt (kártyahúzást) vizsgálnánk, hanem minden válaszadó esetében a nagy számok törvénye teljesüléséhez elégséges számban ismételt kártyahúzásokhoz (realizációkhoz) tartozó válaszokból dolgozhatnánk, akkor teljes joggal várhatnánk, hogy eredményeink nagy valószínűséggel az elméletileg indokolt $[p;1-p]$ intervallumba essenek. Amennyiben azonban a minta elemszáma elég nagy (tart a végtelenhez), és az egyes megkérdezettek kártyahúzásai valóban *független események*, akkor egyszeri kártyahúzások (egyetlen véletlen realizáció) esetén is joggal várhatjuk, hogy a becslült értékek az elméletileg várt intervallumba essenek. (Fontos látnunk, hogy a megfelelően *magas mintavételi arány önmagában nem elégséges* e feltétel teljesítéséhez!) Ha azonban maga a vizsgált sokaság sem túl nagy, a minta elemszáma értelemszerűen (még 100 %-os mintavétel esetén is) túl kicsi lehet a nagy számok törvénye teljesüléséhez. Ha ez a helyzet, és emellett csak egyetlen realizációból dolgozunk (azaz minden egyes megkérdezett csak egyszer húz kártyát), viszonylag könnyen előfordulhat, hogy az elméletileg várt intervallumon kívüli becsléseket kapunk. Ha pedig egy kérdező nem tartotta be az előírt interjúszituációt (kártyák bemutatása – kevertetés - húzás), az egyes húzások már nem lesznek valóban független események, ami ugyancsak a várt intervallumon kívül eső eredményhez vezethet. Gondoljunk csak bele: ha a vizsgált sokaságban senki nem csal adót, ez a mintára is értelemszerűen automatikusan igaz. Ekkor az adócsalást elismerő kártyalapok 70 százalékos aránya mellett az „igaz” válaszok elméletileg várható aránya 0,3 lenne – ugyanakkor ahhoz hasonlóan, ahogy érdembősnél sem kizárható, hogy 300-szor egymás után fejet kapjunk, itt is teljesen elképzelhető (bár igen valószínűtlen lenne) olyan kártyahúzás-realizáció, melyben mindenki az A1 (az adócsalást beismerő) kártyát húzná. Ekkor viszont a válaszok 100 százaléka „hamis” lenne (azaz az „igaz” válaszok aránya az elméletileg várt 30 helyett csupán 0 százalék lenne). Ha a húzások nem teljesen függetlenek (mert egy vagy több kérdező megsértette a keverési előírásokat), ez növeli a várt intervallumon kívüli eredmény esélyét.

³⁰ A válaszok statisztikai elemzése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy öt kérdező valószínűleg megsértette az általunk előre meghatározott kérdezési protokollt. *Így az e kérdezők által megkérdezett 44 eset választát kihagytuk az elemzésből.* A kérdezési protokoll megsértése előfordulhatott például úgy, hogy a kártyacsomagban szisztematikusan, sorrendben egymás után voltak a két állítást tartalmazó kártyalapok, azaz elmaradt a kártyacsomag kérdezés előtti összekeverése. Vagy úgy, ha a kérdező nem lehetett biztos abban, hogy a csomag valóban mindkét állítást tartalmazza-e, vagy ha a kérdező nem magyarázta el, hogy a kérdésre adott válasza alapján a kérdezőt egyéni viselkedését nem lehet azonosítani, ezért a kérdező nem válaszolt őszintén. Az említett öt kérdező által lekérdezett 44 elemű almintában 42 „hamis” válasz mellett, mindössze két esetben találtunk „igaz” válasszal. Ha ebben a mintában senki sem csalt volna adót, és a húzott kártyák eloszlása megegyezett volna a kártyacsomagokban szereplő elméleti arányokkal – aminek természetesen egy egyedi realizáció esetén nem feltétlenül kell teljesülnie – a „hamis” válaszok számának várható értéke 31 lenne (44 eset közül); ha viszont mindenki adót csalt volna, és a húzott kártyák eloszlása megegyezett volna az elméleti arányokkal, várhatóan mintegy 13 esetben kaptunk volna „hamis” választ. A 42 oly távol esik a $[13;31]$ intervallumtól, hogy meglehetősen alacsony valószínűségű realizációnak tekinthető, ha elméletileg nem is kizárható. A Csebisev tételt felhasználva 44 megfigyelés esetében, ha a „hamis” válaszok várható értéke 31 (azaz semelyik cég nem csal adót), esetünkben 3,04-es szórás mellett $([0,7*0,3*44]^{1/2})$, akkor például 0,889 annak valószínűsége, hogy a „hamis” válaszok száma 22 és 40 közé essen, Ekkor mindössze 0,111 a valószínűsége annak, hogy a „hamis” válaszok száma e tartományon kívül vegyen fel értéket. Az adócsaló cégek arányának (és mintán belüli tényleges számának) növekedésével pedig a várható érték természetesen csak csökkenne, azaz azonos valószínűségi határ mellett a szóban forgó intervallum maximális értéke egyre távolabb esne az öt kérdező almintájában megvalósult 42-től. Ha például a valóságban mindenki adót csalt volna, akkor 0,889 valószínűséggel 4 és 22 közötti „hamis” választ kaptunk volna.

intervallum 0 fölötti tartományában vehet fel értéket. Azaz tekintetbe véve, hogy a valóságban az adócsaló cégek aránya nem lehet negatív, 95 százalékos biztonsággal állíthatjuk, hogy 2001 végén az adócsaló cégek arányának 0 és 16,6 százalék közé kellett esnie.

1998. évi felmérésünk eredményei alapján akkor 8,8 százalékot kaptunk az adócsalók legvalószínűbb arányára, amiből a hozzá tartozó variancia figyelembevételével 95 százalékos biztonsággal állíhattuk, hogy az adócsalók aránya ekkor nem lehetett nagyobb 22,8 százaléknál (Tóth–Semjén, 1998). Ezek szerint 1998 és 2001 között az adócsaló cégek arányának 95 százalékos valószínűséggel várható maximális értéke a magyarországi közepes és nagyvállalkozások körében jelentősen, csaknem harmadával, 22,8 százalékról 16,6 százalékra csökkent³¹.

³¹ Ha a vitatott öt kérdező által kérdezettek válaszait is figyelembe vennénk, az adócsaló cégek arányának várható értéke negatív lenne (-7,5%); és ekkor az adócsalók arányának maximálisan elképzelhető felső határa a 16,6 százalékos szintnél jóval alacsonyabbra adódna (4,9%). Tehát a 0-16,6%-ra vonatkozó becslésünkkel nem kizárt, hogy felülbecsültük az adócsaló cégeknek a vállalkozói szektoron belüli maximális arányát, illetve alábecsültük ezen arány várható értékének 1998-2001 között bekövetkezett csökkenését – azaz lehet, hogy a valóságos helyzet becslésünkénél is kedvezőbb, a javulás pedig jelentősebb.

F4. Az előzetes és utólagos adóellenőrzés előfordulását becsülő modellek*1. Kiutalás előtti előzetes adóellenőrzés*

```
Iteration 0: log likelihood = -152.15352
Iteration 1: log likelihood = -145.67436
Iteration 2: log likelihood = -145.39598
Iteration 3: log likelihood = -145.39419
Iteration 4: log likelihood = -145.39419
```

```
Logit estimates                               Number of obs   =       297
                                                LR chi2(4)      =       13.52
                                                Prob > chi2     =       0.0090
Log likelihood = -145.39419                 Pseudo R2      =       0.0444
```

-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----
eell	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----
s3_1	0.0025702	0.3781474	0.007	0.995	-0.7385851	0.7437255
s3_2	-0.3019129	0.4887804	-0.618	0.537	-1.259905	0.656079
klfd	1.015598	0.4125464	2.462	0.014	0.2070217	1.824174
nltli	0.0812089	0.0533036	1.524	0.128	-0.0232643	0.1856821
cons	0.7382347	0.4234594	1.743	0.081	-0.0917304	1.5682
-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----	-----+-----

EELL (=1): előzetes adóellenőrzés az elmúlt 3 évben, különben 0,
S3_1 (=1): feldolgozóipar, különben 0,
S3_2 (=1): építőipar, különben 0,
KLFD (=1): többségi külföldi tulajdonban van a cég, különben 0,
NLTLI: a cégek nagyság szerinti decilisei (= 1., ... 10.),
_CONS: konstans.

2. Utólagos adóellenőrzés

```

Iteration 0:  log likelihood = -181.81113
Iteration 1:  log likelihood = -175.09873
Iteration 2:  log likelihood = -175.04737
Iteration 3:  log likelihood = -175.04735

```

```

Logit estimates                               Number of obs   =      286
                                                LR chi2(5)      =     13.53
                                                Prob > chi2     =     0.0189
Log likelihood = -175.04735                   Pseudo R2      =     0.0372

```

uell	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95 % Conf. Interval]	
s3_1	-0.025851	0.3296846	-0.078	0.938	-0.6720208	0.6203189
s3_2	0.2678893	0.4729034	0.566	0.571	-0.6589843	1.194763
klfd	0.0948574	0.2991936	0.317	0.751	-0.4915514	0.6812661
nltli	0.0940985	0.0478223	1.968	0.049	0.0003686	0.1878284
a65	0.6919185	0.2696854	2.566	0.010	0.1633448	1.220492
cons	-0.1343037	0.3816699	-0.352	0.725	-0.8823629	0.6137556

UELL (=1): utólagos adóellenőrzés az elmúlt 3 évben, különben 0,
 S3_1 (=1): feldolgozóipar, különben 0,
 S3_2 (=1): építőipar, különben 0,
 KLFD (=1): többségi külföldi tulajdonban van a cég, különben 0,
 NLTLI: a cégek nagyság szerinti decilisei (= 1. ... 10.),
 A65 (=1): kiemelt adózók körébe tartozik a cég, különben 0,
 _CONS: konstans.

3. Adóhiány megállapítása

```

Iteration 0:  log likelihood = -128.2005
Iteration 1:  log likelihood = -120.39072
Iteration 2:  log likelihood = -120.35069
Iteration 3:  log likelihood = -120.35068

```

```

Logit estimates                               Number of obs   =       187
                                                LR chi2(5)     =       15.70
                                                Prob > chi2    =       0.0078
Log likelihood = -120.35068                 Pseudo R2      =       0.0612

```

tgap	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95 % Conf. Interval]
s3_1	0.0263203	0.4755466	0.055	0.956	-0.9057338 0.9583745
s3_2	0.2378937	0.5517896	0.431	0.666	-0.843594 1.319381
mceg	0.8362492	0.3869243	2.161	0.031	0.0778914 1.594607
xho	-0.3661898	0.1647617	-2.223	0.026	-0.6891169 -0.0432627
nltli	0.116052	0.0577441	2.010	0.044	0.0028756 0.2292284
cons	-0.6278474	0.4771852	-1.316	0.188	-1.563113 0.3074183

TGAP (=1): a legutóbbi utólagos ellenőrzés során a cégnél adóhiányt tártak fel, különben 0,

S3_1 (=1): feldolgozóipar, különben 0,

S3_2 (=1): építőipar, különben 0,

MCEG (=1): egy vagy több magyar cég rendelkezik a vállalkozás legalább többségi tulajdoni hányadával, különben 0,

XHO (=0..3): az export árbevételen belüli aránya szerint képzett kategóriák (részletesen ld. M5.8.)

NLTLI: a cégek nagyság szerinti decilisei (=1., ...10.)

_CONS: konstans

F5. A becslések során elemzett indikátorok definíciója és alapmegoszlása*1. Szerződéses fegyelem megszegése (BCD)*

- 1 – ha előfordult az elmúlt 12 hónapban, hogy a cég nem tudta teljesíteni szerződésben vállalt szállítási kötelezettségeit;
- 0 – egyébként.

2. Adózási fegyelem megszegése (BFISD)

- 1 – ha előfordult az elmúlt két évben, hogy a cég adót (és 2001-ben tb-járulékot is) késve, a határidő lejárta után fizetett be;
- 0 – egyébként.

3. Béren kívüli juttatások aránya (FRBEND)

- 1 – ha a béren kívüli juttatások aránya nagyobb, mint a kifizetett bér 5 százaléka,
- 0 – ha a béren kívüli juttatások aránya a kifizetett bér legfeljebb 5 százaléka.

4. Alacsony bérszinten foglalkoztatottak (SWD)

- 1 – ha cégnél van olyan dolgozó, akit alacsony bérszinten (1996 és 1998: bruttó jövedelem 20 ezer forint alatt) foglalkoztatnak,
- 0 – egyébként,
(2001: nincs adat).

5. Az adórendszer változásának érzékelt hatása a vállalat üzleti tervezésére (VUKBD)

- 1 – ha az adórendszer túl gyakori változása veszélyezteti a cég üzleti kalkulációját,
- 0 – egyébként.

6. A vevők késedelmes fizetésének előfordulása (LATEVD)

- 1 – ha a vevők legalább 10 százaléka fizet rendszeresen késve,
- 0 – ha a vevők kevesebb, mint 10 százaléka fizet késve.

7. Számla nélküli értékesítés elterjedtsége az üzleti partnerek körében (SZNPD)

- 1 – ha előfordul a számla nélküli értékesítés az üzleti partnerek körében,
- 0 – ha ez nem fordul elő.

8. Export aránya az összes árbevételen belül (XHO)

- 0 – nincs export,
- 1 – $0 < x \leq 20$ százalék,
- 2 – $20 < x \leq 50$ százalék,
- 3 – 50 százalék $< x$.

F4. táblázat: A három felvétel egyesített adatbázisában a megkérdezett cégek megoszlása a függő változók értékei szerint (százalék)

Változók	Értékek		Összesen	N
	1	0		
BCD	11,3	88,7	100,0	891
BFISD	29,9	70,1	100,0	887
FRBEND	46,6	53,4	100,0	833
SWD	26,0	74,0	100,0	321
VUKBD	53,0	47,0	100,0	885
LATEVD	67,5	32,5	100,0	781
SZNPD	18,8	81,2	100,0	850

Jegyzet

ELEMZÉSEK A REJTETT GAZDASÁG MAGYARORSZÁGI SZEREPÉRŐL

1. tanulmány	Lackó Mária	Egy rázószektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján, MTA KTK, Budapest, 2000. március, 81. o.
2. tanulmány	Sik Endre	Kgst-piacok és feketemunka – Magyarország 1999, MTA KTK, Budapest, 2000. július, 29. o.
3. tanulmány	Semjén András – Szántó Zoltán – Tóth István János	Adócsalás és adóigazgatás. Mikroökonómiai modellek és empirikus elemzések a rejtett gazdaságról, MTA KTK, Budapest, 2001, február, 120 o.

Az MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont 2003-ban megjelent legújabb kiadványai The recent publications of the Institute of Economics in 2003

DISCUSSION PAPERS New series		MŰHELYTANULMÁNYOK Új sorozat
MT-DP.2003/9	Majoros Krisztina	A múlt század jeles magyar közgazdásza: Varga István (1897-1962)
MT-DP.2003/10	Kovács Ilona	A fogyasztói árindex torzító tényezői
MT-DP.2003/11	Mária Csanádi	Transformation of the Chinese Party-state at Prefecture and County Level
MT-DP.2003/12	Ilona Kovács	Biasing Factors of the Consumer Price Index
MT-DP.2003/13	Attila Havas	Socio-Economic and Developmental Needs: Focus of Foresight Programmes

BUDAPEST WORKING PAPERS ON THE LABOUR MARKET		BUDAPESTI MUNKAGAZDASÁGTANI FÜZETEK
BWP 2003/4	Péter Galasi:	Estimating wage equations for Hungarian higher-education graduates
BWP 2003/5	Péter Galasi	Job-training of Hungarian higher-education graduates
BWP 2003/6	Gábor Kertesi-János Köllő	The Employment Effects of Nearly Doubling the Minimum Wage - The Case of Hungary
BWP 2003/7	Nemes-Nagy József - Németh Nándor	A "hely" és a "fej". A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon
BWP 2003/8	Júlia Varga	The Role of Labour Market Expectations and Admission Probabilities in Students' Application Decisions on Higher Education: the case of Hungary

A kötetek megrendelhetők:

Sándor Zsuzsa könyvtárvezetőnél: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont könyvtára, 1502 Budapest, Pf. 262.; Fax: (36-1) 319-3136; e-mail: biblio@econ.core.hu

Copies are available from:

Ms. Zsuzsa Sándor; Library of Institute of Economics, H-1502 Budapest, P.O. Box 262; Fax: (36-1) 319-3136; e-mail address: biblio@econ.core.hu

A kiadványok letöltése / Download of publications: <http://www.econ.core.hu/hirek/kiadv.html>